i

ISSN : 2278-036X

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थकेन्द्रसर्वकारीयशिक्षणमन्त्रालयाधीनकेन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन
(राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन) 'आदर्शशोधसंस्थानम्' इति सम्मानितम्

प्रज्ञा

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरशोधपत्रिका - १४

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, डा. विश्वेशतीर्थस्वामीजीमार्गः,
कत्तरिगुप्पमुख्यमार्गः, बेङ्गलूरु-५६००२८

२०२३–२४

प्रज्ञा – २०२३–२४
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरशोधपत्रिका – १४

सम्पादकः- **डा. ए.वि.नागसम्पिगे**, निदेशकः पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

उपसम्पादकः- **डा रङ्गनाथकट्टि**, उपनिदेशकः पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

प्रकाशकः- **पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्**
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, डा. विश्वेशतीर्थस्वामीजीमार्गः
कत्तरिगुप्पमुख्यमार्गः,बेङ्गलूरु - २८

पृ.सङ्ख्या - **८ + ९०**

मूल्यम् - **१०० रूप्यकाणि**

लावण्यमुद्रणद्वारा मुद्रितम् ।

ISSN : 2278-036X

POORNAPRAJNA SAMSHODHANA MANDIRAM

Recognised as 'Adarsha Shodha Sansthan'
by Central Sanskrit University, (Rashtriya Sanskrit Samsthan),
Ministry of Education, Govt. of India, New Delhi

Prajñā

Research Journal Vol. - XIV
of Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Publisher :
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapeetha, Dr. Vishveshatirtha Swamiji Road,
Katriguppa Main Road, Bangalore-560028

2023-24

Prajñā - Research Journal Vol. - XIV
of Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Editor : **Dr. A.V. Nagasampige** Director, Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Co-editor : **Dr. Ranganatha Katti** Dy.Director, Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Published by : **Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Poornaprajna Vidyapeetha, Dr. Vishveshatirtha Swamiji Road,
Katriguppa Main Road, Bengaluru - 560 028.
Ph. : 080-26694026

First Edition : 2024

No. of Pages : viii + 100

Price : Rs. 200 /-

Printed by : **Lavanya Mudrana**, Bengaluru.

अनुग्रहसन्देशः

सर्वेभ्यः दानेभ्योऽन्नदानं प्रशस्यते । अन्नेन तु क्षणिका तृप्तिः । यावदन्नं न जीर्यते तावत्पर्यन्तं तुष्टिः । परन्तु विद्यादानेनेहामुत्र च प्रदाता मोदते । अत्र वितता कीर्तिः अमुत्र तु देवानां सम्प्रीतिः । अत एवोक्तमभियुक्तैः 'अन्नेन क्षणिका तृप्तिः यावज्जीवं च विद्यया' इति । तत्रापि 'सा विद्या तन्मतिर्यया' इत्युक्तदिशा ब्रह्मविद्या विद्यानां विशिष्यते । एवं च ब्रह्मविद्यां तत्साधनीभूतशीक्षाव्याकरणाद्यङ्गविद्यां च प्रदातुः वितता कीर्तिः भगवतः प्रीतिश्च प्रजायते । एतादृशतत्त्वज्ञानप्रसारार्थमेवास्माभिः स्थापितेन पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण 'प्रज्ञा'नाम्नीं शोधपत्रिकां नैकविद्वत्तल्लजविद्यार्थिजनतोषिणीं प्रतिसंवत्सरं प्रकाश्यमानां विलोक्य हृष्टान्तरा वयम् ।

विशिष्यास्यां शोधपत्रिकायां नैके विद्वांसः शोधविद्यार्थिनश्च वैदुष्यपूर्णशोधलेखनैः प्रज्ञायाः वैभवं समभिवर्धितवन्त इति विभावयामः । महता श्रमेण विद्यावारिधिछात्रैरधीतेषु विमृष्टेषु च विषयेषु शोधलेखनं प्रदत्तम् । गुणैकग्रहणतत्पराः विद्वांसः हंसक्षीरन्यायेन गुणानेव उपादाय परित्यज्य च दोषान् विद्यार्थिनां मार्गदर्शनं विधास्यन्तीति आशास्महे । शोधपत्रिकायामस्यां शोधलेखनप्रदातॄणां समेषां विदुषां प्रज्ञाभिवृद्धिं भगवति प्रार्थयामहे ।

श्रीश्रीविश्वप्रसन्नतीर्थश्रीपादाः

श्रीपेजावराधोक्षजमठः, उडुपि

From the Editor's Desk

With the continous encouragement of the authorities of the Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, we have engaged in publication of Research Journal and unpublished manuscripts' publication. Now 'Prajna - 2019-2020' is submitted to the learned scholars and readers. The current issue of our Research Journal is the 10th in the series.

Eminent scholars of the philosophy and Sanskrit literature have contributed creative and resourceful articles for this Journal. Very unexpectedly I found a research paper submitted by Late Prof. Badarinatha Shukla of Varanasi in 1998. Now I am extremely happy to publish the article which was to be published very earlier. Especially I express my heartfelt gratitude to internationally accredited scholars like Prof. M. Sivakumar Swamy, Prof. M.N. Narasimha Murthy, Dr Janardan Hegde, Dr. S. Jagannatha and Dr. T.V. Satyanarayana for their valuable contribution. I also record my appreciation and gratitude to Dr. Ranganatha Katti, Dr. Shankaranarayana Adiga, Dr. E.N. Srinivas, Dr. L. Sudheendra and Srinidhi Pyati for their research-oriented papers.

Vidyavaridhi (Ph.D.) students of our Institution were insisted to present research paper on their Vidyavaridhi (Ph.D.) subject and allied subjects of any branches of Indian philosophy and literature. Few students have presented research papers on various subjects here in this issue, of their interest. Most of the students have made good efforts in preparing the research paper in the standard format. It is needless to say that every student should follow the guidelines of National-level research methodology for the benefit of learned readers, and appraisal of scholars.

The source of inspiration behind this useful venture is our founder H.H. Sri Sri Vishvaprasannatirtha Swamiji, Senior Pontiff of Sri Pejavara Mutt, Udupi. To him, we owe all we have and all we will have. How can we repay him for his support and encouragement except through our gratitude and Pranamas, at his lotus feet!

I also record my gratitude to Prof. Ramakrishna Bhatt, Chairman, and other members of Managing Committee of Poornaprajna Samshohana Mandiram, for their kind support in our academic activities.

Dr. A.V. Nagasampige
Director, Poornaprajna Samshodhana Mandiram

विषयानुक्रमणिका

1. संस्कृतवैभवम् - प्रा. एच्.वि. नागराजराव 1-6
2. संस्कृतभाषायाः समभिवृद्धौ महिलानां योगदानम् - डा. नागरत्ना हेगड 7-14
3. द्वैतदर्शने मोक्षसाधनसामग्र्यः - डा.के.शङ्करनारायण अडिग 15-23
4. भारतीयदर्शनेषु न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्योगदानम् - डा.के.शङ्करनारायण अडिग 24-33
5. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः मनस इन्द्रियत्वम्- विद्वान् अविनाशः 34-38
6. द्वैतवेदान्ते विशेषः - विद्वान् के. श्रीनिधिः 39-43
7. अवयवविमर्शः - विद्वान् ऐतरेय भारद्वाजः 44-51
8. धर्माधर्मयोः अष्टौ प्रमाणानि - डा. ई.एन्.श्रीनिवासः 52-55
9. पदशक्तिस्वरूपविचारः ७ - विद्वान् विनयकुमारः 56-60
10. सतीपद्धतिः शास्त्रसम्मता वा ? - डा. रङ्गनाथकट्टि 61-65
11. अपुत्रस्य गतिर्नास्ति - डा. रङ्गनाथकट्टि 66-71
12. भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतभाषा च - डा. एन्.के.सुन्दरेश्वरन 72-82
13. संस्कृतसाहित्ये मानविकता - डा. पि. नारायणन् 83-87
14. दक्षिणा ज्ञानसन्देशः - डा. माधवाचार्यपाण्डुरङ्गी 88-90
15. शृङ्गारशास्त्रे चुम्बनादिनिरूपणम् - डा. श्रीकान्तबायरि 91-96

* * *

संस्कृतवैभवम्

– प्रा. एच्.वि. नागराजराव्
राष्ट्रपतिप्रशस्तिभाक्, मैसूरु

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः इति दण्ड्युक्तिम् अनुसृत्य पाणिन्यादिभिः महर्षिभिर्व्याकृतां भाषां संस्कृतं मन्यामहे । प्रायः पुरा प्राकृतादीनां भाषाणां व्याकरणं प्रसिद्धं न बभूव ।

स्वल्पकालानन्तरं संस्कृतव्याकरणमनुसृत्यानुकृत्य वा बह्वीनां भाषाणां व्याकरणानि रचितानि मनीषिभिः । देशभाषाणां व्याकरणानि तत्तद्भाषासु संस्कृतभाषायां वा रचितान्यद्याप्युपलभ्यन्ते । सर्वत्र संस्कृतमेव मार्गदर्शीति तु वैशिष्ट्यम् । वर्णोत्पत्तिविषये स्थानप्रयत्नविवेके च संस्कृतव्याकरणोक्तम् अन्यत्रानुसृतं दृश्यते, तत्र नूतनं वस्तुन लभ्यते ।

संस्कृतभाषाया व्याकरणे शब्दसृष्टिक्रमो वैयाकरणैर्दर्शितः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति पाणिनेः सूत्रम् । व्याकरणपुस्तकेषु गोदः, कम्बलदः, धनद इत्युदाहरणानि दर्शितानि । सूत्रार्थं जानानः सुखदः, दुःखदः, कष्टदः इत्यादीन् अनन्तान् शब्दान् उत्पादयति यथेच्छं प्रयुङ्क्ते च । 'कर्मण्यण्' इति सूत्रेण कुम्भकार इति रूपनिष्पत्तिः व्याकरणे कृता । तां दृष्ट्वा ग्रन्थकारः, काव्यकारः, नाटककार इत्यादीन् शब्दान् बाला अपि निष्पादयन्ति । अत एव संस्कृतशब्दसमृद्धिर्गरीयसी ।

समुद्रस्य अम्बुधिः, वारिधिः, तोयधिः, उदधिः, अम्भोधिः, अब्धिः, जलधिः, पाथोधिः, पायोधिः, पयोधिः, इत्यादयः शब्दाः, सन्ति संस्कृते । आङ्ग्लभाषायां Sea, Ocean इति पदद्वयमेव दृष्टिपथमायाति । अतः शब्दवैपुल्यविषये संस्कृतमेव प्रथमस्थाने वर्तत इति निश्चप्रचम् ।

क्रियापदानां विषये गृह्णीमः । अष्टादशशताधिका धातवः संस्कृते विद्यन्ते । उपसर्गयोगेन एकैकस्यापि नानारूपाणि । यथा भवति, प्रभवति, सम्भवति, उद्भवति, पराभवति, अनुभवति, परिभवति, इत्यादिनि । पुनर्णिजादि प्रत्ययनां योगे भावयति, बुभूषति, बोभूयते, बोभवीति इत्यादीनि भूयांसि रूपाणि । तत्रार्थविषेषद्योतनं च । अथ एव कथयामो वयं - मानवस्य चित्ते उत्पद्यमानानां समेषां भावानाम् अभिव्यक्तौ शक्तानि पदानि अस्यां देवभाषायां सन्तीति । अस्मादेव कारणात् संस्कृतभाषावैभवं भाषन्तरेषु दुर्लभं देदीप्यमानम् उपलभ्यते इति ब्रूमः ।

संस्कृतवैभवमादौ तत्साहित्ये राराज्यते । वेदसाहित्यं तत्र चूडामणीयते । विश्वस्य प्राचीनतमं संरक्षितं साहित्यं वेदसाहित्यमेव । एतद्वैशिष्ट्यं दर्शयितुं विश्वस्य काप्यन्या भाषा न शक्नोति । वेदानां रक्षायै वेदाङ्गान्याविर्बभूवुः । तत्र विज्ञानमपि स्थलं लेभे । ज्योतिर्विज्ञाने भारतवासिनां निष्णाततत्वं परेषाम् असूयायाः निदानञ्ज् आसीत् ।

काव्यनाटकादि ललितसाहित्यं यथा संस्कृते विचकास तथा नान्यस्यां कस्यामपि भाषायाम् । अत्र यादृशाः शब्दालङ्कारा अर्थालङ्काराश्च दृश्यन्ते तथान्यत्र भवन्तीति ऊहितुमपि न शक्यते ।

'दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डध्वनि-
ध्वस्तोद्दण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।
वल्गद्गाण्डिवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-
भ्रश्यत्खाण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीशः स्मरेत् ।।'

इति पद्यं संस्कृतभाषायां रचयितुं शक्यम् । किम् आङ्गलभाषायां फ्रेञ्चभाषायां रष्यन्भाषायां वा एतादृशं हृद्यं कर्णानन्दकरं पद्यं विद्यते ?

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते ।
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।।
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ।।

इत्यादौ श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेना यानि रूपकाणि निर्मितानि तानि कस्या मन्यस्यां भाषायां सम्भवन्ति ? अभिज्ञानशाकुन्तल-मृच्छकटिक-मुद्राराक्षसप्रभृतीनि नाटकानि अद्यापि विश्वस्य नाटकेषु श्रेष्ठानीति सर्वैः परिगण्यन्ते । बाणभट्टस्य कादम्बरी दण्डिनो दशकुमारचरितं च कं न मोहयतः ? जयदेवस्य अष्टपदी कस्य हृदयं कौमल्येन नाकर्षति ? भासकृतं पात्रचित्रणं कं न मुग्धं करोति ? एतादृशं वैभवयुतं साहित्यं दृष्ट्वैवोक्तम् -

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ।।

अन्योऽप्युवाच -

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिरः
तथाप्यन्तार्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ।।

संसकृतवैभवं वस्तुतः शास्त्रसाहित्यम् अवलम्बते इति मनीषिणां मतम् । ललितसाहित्यं सर्वभाषासाधारणम् । शास्त्रसाहित्यं तु संस्कृतस्य स्वम् । नव्यन्यायशास्त्रस्य या परिष्कारशैली दृश्यते सान्यत्र क्वापि न दृश्यते । जीवनसार्थक्यं साधयितुं पुरुषार्थान् अवासुं शास्त्राण्येव मार्गं कल्पयन्ति । संस्कृत एव मन्वादिरचितं धर्मशास्त्रं, कौटिल्यप्रणीम् अर्थशास्त्रम्, वात्स्यायनव्याहृतं कामशास्त्रं, व्यासप्रोक्तं मोक्षशास्त्रं च वर्तन्ते । अद्य शास्त्राणां प्रायोजनानि स्पष्टीभविष्यन्ति । विशेषतः न्यायशास्त्रस्य । तत्र हि स्वतन्त्रा विचारसरणिः बोभूयते । मोक्षशास्त्रमिति प्रथितं वेदान्तशास्त्रं न केवलं भारतवासिनाम् अपि तु सर्वदेशवासिनां मनस्समाधानाय कल्पते । तत्र विद्यमानं द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिमार्गाः विश्वमेव विस्मयाम्बुधौ मज्जयन्ति ।

वैचारिकं स्वातन्त्र्यं विज्ञानाभिवृद्धौ मुख्यं कारणम् इति विपश्चिताम् अभिप्रायः । वेदान्तक्षत्रे शास्त्रस्य अभिवृद्धौ तदेव कारणम् अभवत् । एकः सिद्धान्तः केनचिदाचार्येण प्रतिष्ठापित इति सर्वे तम् अन्धपरम्परान्यायेन नान्वसरन् । स्वचिन्तनानुसारेण अपरमपि सिद्धान्तं प्रास्तुवन् । अतः चैतन्यं नौतन्यं च दृश्यते । एतद्विषये विद्वद्भिः अद्य विचरयिष्यते इति विश्वसिमि ।

संस्कृतभाषावैभवं वैदिकमतानुसारिभिरेव साधितमिति न भ्रमितव्यम् । बौद्धानां जैनानां च तत्र योगदानमस्ति । यद्यपि भगवान् गौतमबुद्धो भगवान् वर्धमानमहावीरश्च तदनीन्तनीं देशभाषाम् उपयुयुजाते इति सत्यम् । किन्तु कालान्तरे बौद्धा जैनाश्च देवभाषायाः महत्त्वं विज्ञाय तस्यामेव ग्रन्थरत्नानि प्रणिन्युः । अश्वघोषस्य द्वे महाकाव्ये प्रकरणमेकं दर्शनग्रन्थाश्च प्रथन्ते लोके । धर्मकीर्त्यादयोऽपि गम्भीरतमान् ग्रन्थान् रचयाम्बभूवुः । व्याकरणशास्त्रस्याभिवृद्धौ बौद्धानां योगदानं गणनार्हम् । काशिकावृत्तेः प्रणेतारौ जयादित्यवामनौ बौद्धौ । न्यासाख्यायाः व्याख्यायाः कर्ता जिनेन्द्रबुद्धिरपि बौद्धः । रूपावतारस्य प्रणेताद्वितीयो धर्मकीर्तिरपि बौद्धः । एतेषां विषयेऽनादरो न दर्शनीयः ।

जैनधर्मोऽस्मद्देशे प्रबल आसाश्चक्रे । कर्णाटदेशस्य नानाराजकुलानि जैनधर्मानुयायीनि बभूवुः ।

जैनदार्शनिकाः कुन्दकुन्दाचार्यादयः प्राकृतभाषाया ग्रन्थान् प्रकृष्टान् निबबन्धुः । तदनन्तरं समन्तभद्रादयः संस्कृतमेव आशिश्रियुः । जैनकवयः श्रेष्ठानि काव्यानि नाटकानि च रचयामासुः । धनपालेन कादम्बरीसमाना तिलकमञ्जरी रचिता ।

सोमदेवप्रणीता यशस्तिलकचम्पूः सुप्रसिद्धा-दिगन्तविश्रान्तधवलकीर्तिः कलिकालसर्वज्ञ इति प्रख्यातो हेमचन्द्राचार्यः नैकशास्त्रनदीष्णः । नानाशास्त्रेषु ग्रन्थान् प्राणैषीत् । तस्य शब्दानुशासनं काव्यानुशासनं च लोके प्रथेते । जैनौ रामचन्द्र-गुणचन्द्रौ अलङ्कारशास्त्रेऽपि कृतभूरिपरिश्रमौ । नाट्यदर्पणाख्ये ग्रन्थे तौ सर्वेषां रसानां सुखात्मकत्वम् इति प्राचां सिद्धान्तं खण्डयतः । शोकस्थायिभावकः-करुणः-जुगुप्सास्थायिभावको बीभत्सः, भयस्थायि भावको भयानकः, क्रोधस्थायिभावकश्च रौद्रः । कथं सुखात्मका एते रसा भवेयरिति तौ पृच्छतः ।

तस्मादष्टसु रसेषु चत्वारः ।(शृङ्गार-हास्य-वीर-अद्भुताः) रसा । सुखात्मकाः, अन्ये चत्वारो दुःखात्मका इति तौ आतिष्ठेते । संस्कृतभाषावैभवम् इत्थं जैनग्रन्थेषु शोभमानमाकलनीयम् ।

संस्कृतभाषा सामान्यजनजीवनाद् दूरे क्वापि वने अश्रमे देवालये वा निगूहिता बभूवेति भ्रान्तिर्न करणीया । स्त्रियोऽपि गृहे मातृभाषयेव देवभाषयापि बभाषिरे इति विक्रमाङ्कदेवचरिते बिल्हणोऽभाणीत् ।

ब्रूमः सारस्वतकुलभुवः किं विधेः कौतुकानां
तस्यानेकाद्भुतगुणकथाकीर्णकर्णामृतस्य ।
यत्र स्त्रीणामपि किमपरं जन्मभाषावदेव
प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतं च ।। इति ।

संस्कृतं न केवलं संस्कृतकाव्ये विललास, अपि तु कन्नड-तेलुगु-मलयाळादिदेशाभाषा-काव्येष्वपि । किमर्थममिति चेत् देशभाषाकवयः उभयभाषाविशारदा आसन् । लीलया ते संस्कृतशब्दान् समासांश्च प्रायुञ्जत । देशभाषाकाव्यरूपेणापि संस्कृतं व्यराजत, स्वप्रभावप्रसररेन स्ववैभवं प्रार्दायदिति विपश्चिद्भिर्ज्ञातमेव ।

स्मृतिग्रन्थाः जनानां दैनिके व्यवहारे मुख्यं पात्रं वहन्ति स्म । याज्ञवल्क्यस्मृतेः मिताक्षराख्यं व्याख्यानम् अधीत्यैव आङ्ग्ला अपि भारतदेशस्य प्रशासनाय नियमान् रूपयामासुरिति न तिरोहितम् ।

संस्कृतभाषायां कविवरेण्यैर्यत्साधितं तदन्यासु भाषासु न शक्यते कर्तुं संस्कृतसाहाय्यं विना । भारवे किरातार्जुनीये पद्यं दृश्यते —

ननो ननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ।।

एतादृशं पद्यं क्वान्यत्र दृश्येत ?

संस्कृतभाषावैभवस्य अन्यदिदं द्योतकं यत्तस्यां द्विसन्धानकाव्यानि त्रिसन्धानकाव्यानि पञ्चसन्धनकाव्यानि च सन्ति ।

एकमेव काव्यं कथाद्वयं कथात्रयं वा कथयतीति अस्या भाषायाः सामर्थ्यविशेषप्रकाशकमिदं वर्तते । यादवराघवीयं यादवराघवपाण्डवीयम् इत्यादि कुतूहलिभिः द्रष्टव्यम् । वेङ्कटाध्वरी राघवयादवीयाख्ये काव्ये अपरं चाद्भुतं साधितवान् । अनुलोमगत्या तत्र पठने राघवस्य कथा दृश्यते, प्रतिलोमगत्या पठने यादवस्य कृष्णस्य कथा लभ्यते ।

वन्देऽहं देवं तं श्रीतं रन्तारं कालं भासा यः ।
रामोरामाधीराप्यागो लीलामाराध्येवा से ।।

इति तत्राद्यं पद्यम् । एतदृशी कविना मेधाविना पद्यमेतादृशं सुरभाषायां राचयितुं शक्यम् । नान्यस्यां भाषायामिति वयं मन्महे ।

सुरभाषाया महिम्नः द्यौतकं भवति शास्त्रकाव्यमपि । शास्त्रबोधके काव्यं शास्त्रकाव्यम् । उादहरणं भट्टिविरचितं रावणवधाख्यं कान्यम् । तत्र व्याकरणशास्त्रस्य बोधनाय पद्यानि कविना रचितानि । तिङन्तरूपाणि तद्धितान्तानि सर्वाणि तस्याध्ययनेन ज्ञायन्ते ।

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्र्सीत् सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलदातं न्यवधीदरींश्च ।।

इत्यादीनि पद्यानि यस्य कण्ठस्थानि, स वाग्मी भवति, समस्तान् सह्ब्याावतस्तोषयति । एतादृशं जगन्नाथविजयाख्यं शास्त्रकाव्यं वेङ्कामात्येन कर्णाटकदेशस्थेन व्यरचि अष्टादशे शतमाने इति सगर्वं विज्ञापयामः । नैतादृशं शास्त्रकाव्यं भाषान्तरे दृष्टपूर्वम् । धातुकाव्यमित्यप्येकं काव्यं प्रसिद्धं यत्र भ्वादीनां सर्वेषां धातूनां प्रयोगो दृश्यते । इयं खल्वेका भाषा यस्यां गणितं वैद्यं खगोलविज्ञानमिति सर्वे विषयाः काव्यरूपेण वितन्यन्ते । भाषायाः शक्तिरेव विशिष्टा तत्र द्योतते ।

छन्दांसि संस्कृतभाषायामिव भूयिष्ठान्यन्यत्र नोपलभ्यन्ते । एकाक्षरात् छन्दसः आरभ्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं संख्यातुमपि कष्टानि अक्षरच्छन्दासि, अर्धसमानि विषमाणि च वृत्तानि, मात्राच्छन्दांसि आर्यादीनि च वयमत्र पश्यामः ।

नैतावदेव । गेयानि कान्यानि गीतगोविन्दादीनि अस्यां भाषायां विलसन्ति । गीतगङ्गाधरं गीतवीतरागम् इत्यादीनि च शोभन्त देवभाषायाम् । मुत्तुस्वामिदीक्षितादिभिः रागनिबद्धानि गीतानि संस्कृतभाषायां रचितानि अद्यापि गायकैर्गीयमानानि विद्यन्ते ।

अस्मिन् सम्मेलने सुधीभिः उक्तेषु अनुक्तेषु च क्षेत्रेषु संस्कृतभाषायाः महिमाविस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । वैदुष्येऽद्य न्यूनता नास्ति । पुरा विश्वविख्यातकीर्तयो यामुनाचार्या जगदुः -

आशैलादद्रिकन्याचरणकिसलयन्यासधन्योपकण्ठात्
आ रक्षोनीतसीतामुखकमलसमुल्लासहेतोश्च सेतोः ।
आ च प्राच्यप्रतीच्यक्षितिधरयुगलादर्कसोमावतंसान्
मीमांसाशास्त्रयुग्मश्रमविमलमना मृग्यतां मादृशोऽन्यः ।। इति ।

पणिहतराजो जगन्नाथोऽपि जगर्ज -

आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधेः ।
यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।।
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां ।
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्तिधन्यो मदन्यः ।। इति ।

अधुनास्यां सभायां सर्वज्ञैः श्रीचरणैर्मण्डितायां यामुनाचार्यसमानाः पण्डितराजसमानाः बुधाः कवयश्च सन्ति । ते संस्कृतभाषावैभवं सर्वतोमुखं विशदयिष्यन्ति ।

विलसतु सुरभाषा सवदेशेष्वकुण्ठा
जयतु सकलशास्त्रव्यापृता देववाणी ।
विकसतु विबुधानां गीरियं लोकपूज्या
भवतु च जगदेतत्सर्वदा सौख्यपूर्णम् ।।

श्रीमध्वपादयुगलं सततं नमामि विश्वेशतीर्थचरणौ नसा स्मरामि ।
विश्वप्रसन्नयमिवर्यपदारविन्दं नित्यं दधामि हृदये सकलार्थसिद्ध्यै ।।

*****

संस्कृतभाषायाः समभिवृद्धौ महिलानां योगदानम्

– डा. नागरत्ना हेगडे

अक्षरम्, गिरिनगरम्, बेङ्गळूरु-५६००८५

प्रपञ्चे सर्वेषु क्षेत्रेषु नारीणां महत् योगदानं वर्तते । तच्च योगदानं संस्कृतसाहित्येऽपि विद्यते । संस्कृतवाङ्मये आ आदिकालादपि विदुषीणां योगदानम् आसीत्, अपि च ताभिः पुरुषसमानतयैव साहित्यरचना कृता, तस्मिन् क्षेत्रे प्रगतिश्च साधिता ।

आ वैदिककालादपि गार्गी मैत्रेयी च इव स्त्रियः अपि विद्यावत्यः भवन्ति स्म । राजपुत्र्यः विशेषतः काव्यकलासु निपुणाः भवन्ति स्म इत्यत्र बहूनि उदाहरणानि उपलभ्यन्ते । तस्मात् कवयित्र्यः अपि सर्वेषु काव्यप्रकारेष ग्रन्थरचनाद्वारा विख्याताः आसन् । किन्तु बह्वीनां तासां ग्रन्थाः लुप्तप्रायाः वर्तन्ते । संस्कृतकवयित्रीणां साहित्यरचना समृद्धा आसीत् इति सुभाषितसङ्ग्रहात्, शासनादिभ्यः, काव्यमीमांसादिग्रन्थेभ्यः च अवगम्यते । प्राकृतगाथासप्तशतीसुभाषितेषु कानिचन ताभिः कवयित्रीभिः एव रचितानि ।

राजशेखरस्य पत्नी अवन्तिसुन्दरी विख्याता कवयित्री आसीत्, काव्यलक्षणज्ञा च आसीत् इति तस्याः एव वाग्भिः ज्ञायते । 'काव्यरचनायां लिङ्गभेदः नास्ति । पुरुषाः इव स्त्रियः अपि काव्यरचनायां समानसामर्थ्यं वहन्ति' इति राजशेखरः स्पष्टं घोषयति ।

सुभाषितकारैः उद्धृतानि कवयित्रीणां नामानि कौतुकपूर्णानि वर्तन्ते । यथा - चण्डालविद्या, सरस्वतीकुटुम्बदुहिता, प्रियंवदा, जघनचपला, विकटनितम्बा, मदालसा इत्यादयः । एतासां देशकालविचारः न स्पष्टः । किन्तु तासां पद्यानां रमणीयता तु सहृदयान् आकर्षति ।

शिथिलं जायमानस्य प्रेम्णः अबस्था कथं भवति इति अत्यन्तं रमणीयशैल्या वदति भावदेवी

तथाभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं
ततो नु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।
इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ।[१]

परस्परं प्रेमानुबन्धः अकारणं दैवकृतं च इत्यमुं भावं लक्ष्मीनामिका कवयित्री अर्थान्तरन्यासेन एवं वर्णयति -

भ्रमन् वनान्ते नवमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् ।
सा किं न रमया न च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥'[२]

प्राचीनाः संस्कृतकवयित्र्यः -

विज्जिका - संस्कृतकवयित्रीषु अग्रस्थानम् अस्याः एव । महाकविना राजोखरेण -

सरस्वतीवे कार्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥

इति नितरां श्लाघिता । इयं तावत् बादामिचालुक्यचक्रवर्तिनः इम्मडिपुलिकेशिवर्यस्य स्नुषा (क्रि.श.६८०) स्यादिति ऊह्यते । अनया रचितं नाटकं 'कौमुदीमहोत्सवः' । तच्च किञ्चन लघु ऐतिहासिकं नाटकम् । अस्याः दृष्ट्या ब्रह्मा, व्यासः, वाल्मीकिश्च त्रयः एव कवयः । इतरान् कवित्वेन नैव मन्यते सा ।

विज्जिकायाः किञ्चन पद्यं प्रसिद्धम् -

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

अपि च तस्याः धाष्ट्यं अनेन पद्येन ज्ञायते -

एकोऽभून्नलिनात् ततश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरः
ते सर्वे कवयः प्रसन्नमतयः तेभ्यो महद्भ्यो नमः ।
अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनाचातुर्यमातन्वते
तेषां मूर्ध्नि दधामि वामचरणं कर्णायराजप्रिया ॥[३]

गङ्गादेवी -

कर्णाटकराज्यरमारमणस्य विजयनगरस्य बुक्करायस्य स्नुषेयम् । वीरकम्पणरायस्य वीरपत्नी एषा । 'मधुराविजयम्' अनया रचितम् ऐतिहासिकं महाकाव्यम् । तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थमालायाम् अस्य काव्यस्य मुद्रणम् अभवत् ।

कवयित्र्याः काव्यरीते किञ्चन उदाहरणम् -

कविप्रशंसा ——

तार्किका बहवः सन्ति शाब्दिकाश्च सहस्रशः ।
विरलाः कवयो लोके सरलालापपेशलाः ।।

सुभद्रा——

सुभद्रायाः पद्यानि भूयसा न प्राप्यन्ते । यस्याः एकमेव पद्यं वल्लभदेवस्य सुभाषितावल्यां प्राप्यते । तस्याः विषये राजशेखरेण एवम् अभिहितम् -

पार्थस्य हृदये स्थानं लब्धं खलु सुभद्रया ।
कवीनां च वचोवृत्तिचातुर्येण सुभद्रया ।।[४] इति ।

तिरुमलाम्बा-

इयमपि विजयनगरराजवंशीया एव । अच्युतदेवरायस्य प्रेयसी (प्रियतमा) इयम् । 'वरदाम्बिकापरिणयः' नामिका चम्पूः अनया रचिता ।

रामभद्राम्बा——

तञ्जावूरु रघुनाथनायकस्य राज्ञी इयम् । १७शतके आसीत् । पत्युः प्रशस्त्यै अनया महाभागया रचितम् ऐतिहासिकं काव्यं 'रघुनाथाभ्युदयः' । रघुनाथनायकः श्रीरामस्य एव अवतारः इति भावयति सा । इतिहारसदृष्ट्या इदं काव्यं नितराम् उपारकम् । रामभद्राम्बा मनसा पतिम् एवं वर्णयति–

अमुष्य सौन्दर्यममुष्य धीरताममुष्य गाम्भीर्यममुष्य वैभवम् ।
अमुष्य वैदुष्यममुष्य वर्तनं फणीश्वरो वा भणितं न हि प्रभुः ।।[५] इति ।

रघुनाथनायकस्य आस्थाने मधुरवाणीनामिका काचित् कवयित्री आसीत् । तया १४ सर्गात्कं प्रसिद्धम् आन्ध्ररामायणं संस्कृतेन अनूदितं वर्तते । तदीयकविताप्रशंसायाः कश्चन प्रकारः अत्र दर्श्यते-

सङ्ख्यावतां र्वपथीनदीभि-
स्संशोधिता चेत्कविता कवीनाम् ।
कस्तुरिकाचन्दनकुङ्कुमाद्यै-
रुवर्तिताङ्गी युवतीव दिव्येत् ।। इति ।

मध्यकालीनाः संस्कृतकयित्र्यः —

लक्ष्मीराज्ञी-

लक्ष्मीराज्ञ्याः जन्म मलबारस्य राजवंशे उत्तवलत्तूकुले अभवत् । अस्याः जीवनकालः - १७४५ तः १८०८ पर्यन्तम् । १८०० तमे वर्षे 'सन्तानगोपालनामकं' सर्गत्रयात्मकं खण्डकाव्यं प्रणीतम् अन्या । यच्च काव्यं श्रीमद्भागवताधारितं वर्तते । डा. कुञ्जुनिवर्येण अस्याः अपरग्रन्थस्य 'भागवतसंक्षेप'स्यापि उल्लेखः कृतः वर्तते ।

१८शतके सुन्दर्या कमलया च 'विशालभजिकायाः' टीका चमत्कारतरङ्गिणीनाम्ना लिखिता ।

पण्डिता क्षमाराव् -

आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु सर्वप्रथमं पण्डितायाः क्षमाराव् - महाभागायाः नाम श्रुतिपथम् आयाति । अस्याः जन्म जुले ४ दिनाङ्के १७८०तमे वर्षे पुणेनगरे जातम् । संस्कृतक्षेत्रे प्रख्यातस्य विदुषः शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितस्ेय पुत्री इयम् । अनया बाल्ये अतीव कलेश अनुभूतः । पण्डितया क्षमया सौराष्ट्रतः मेट्रिक्परीक्षा उत्तीर्णा ।

कृतयः -

अस्याः स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामविषये महाकाव्यं प्रसिद्धम् अस्ति । तदतिरिच्य 'मीरालहरी' 'ग्राज्योतिः', शङ्करजीवनाख्यानम्', 'विचित्रपरिषद्यात्रा' इत्यादयः अपि प्रसिद्धाः । आधुनिकत्वं, व्यक्तित्वस्य गरिमा च अस्याः सर्वकुतिषु प्रतिबिम्बितं वर्तते । तदीयमीरालहर्याः कश्चन श्लोकः अत्यन्तं रमणीयः —

धावल्यं सितनीरजं त्यजति किं पङ्केऽपि नित्यस्थितं
सौभाग्यं विजहाति किं हिमगिरिश्चननस्तुषारैरपि ।
कान्तिं मुञ्चति किन्नु हीरकमणिर्लोष्टैश्छ सन्दूषितः
किं चित्रं यदि धर्मतो न चलिता मीरापि तत्तर्जनैः ।।[६]

लीलराव् - कालः - १८५०

क्षमाराव्पुत्री इयम् ।

कृतयः —

१. गिरिजायाः प्रतिज्ञा
२. बालविधवा
३. होलिकोत्सवः
४. क्षणिकविभ्रमः
५. गणेशचतुर्थी
६. मिथ्याग्रहणम्
७. कटुविपाकः
८. कपोतलयः
९. वृतशंसिनरछत्रम्
१०. स्वर्णपुरकृषीवलाः
११. अनूपः
१२. क्षमाचरितम्
१३. असूयिनी
१४. वीरभाः
१५. तुकारामचरितम्
१६. ज्ञानेश्वरचरितम्
१७. जयन्तु कुमानीयाः
१८. मीराचरितम्
१९. हरिसिंहः
२०. परमभक्तः
२१. कृपाणिका
२२. नाट्यचन्द्रिका
२३. तुलाचलाधिरोहणम्
२४. शिवाजीराट्

त्रिवेणी-

९ शतके अनन्ताचार्यस्य पुत्र्या त्रिवेण्या बहूनि काव्यानि नाटकानि च रचितानि, येन संस्कृतासाहित्यं समृद्धं जातम् । तया 'रङ्गाभ्युदयम्', 'सम्पत्कुमारविजयं' चेति नाटकद्वयं, 'लक्ष्मीसहस्रं', 'रङ्गनाथसहस्रं' चेति स्तोत्रकाव्यद्वयम्, 'रङ्गराजसमुदयं,' 'तत्त्वमुदोदयं' चेति तत्त्वज्ञानपरं नाटकद्वयं च रचितम्, अमितं यशः च अर्जितम् ।[७]

कामाक्षी-

१९शतके विदुषी कामीक्षी रामचरितनामकं लघुकाव्यम् अरचयत् ।[८]

२०शतके ९१२२ तमे वर्षे **अलमोल्लानाम्न्या विदुष्या** बुद्धचरितनामकस्य ग्रन्थस्य रचनापूर्वकं चरितग्रन्थक्षेत्रेऽपियोगदानं विहितम् ।[९]

नलिनीशुक्ला- १९४०

अनया भावाञ्जलिः, स्वरूपलहरी, प्रकीर्णम्, वाणीशतकम्, निर्झरिणी च रचिताः ।[१०]

रमाचौधुरी- इयं यतीन्द्रचौधुरीमहाभागस्य पत्नी ।

शङ्करशङ्करः, कविकुलकोकिलम्, कविकुलकमलं, कविकुलकुमुदं, मेघमेदुरमेदिनीयम्, भारततातः, भारताचार्यः, भारतपथिकः, देशदीपः, पल्लीकमलम् एतानि प्रमुखनाटकानि ।।[११]

न केवलं प्राचीनकाले, मध्यकाले वा, अपि त आधुनिककालेऽपि कवयित्र्यः ग्रन्थरचनायां नितरां बद्धादराः वर्तन्ते इति अधः प्रदवया आवल्या अवगम्यते-

डा. पुष्पा दीक्षित् -

१-७-१९४२ दिनाङ्के जबलपुरनगरस्य प्रख्यातायुर्वेदचिकित्सकात् शास्त्राणां पारदृश्वनः प्राणाचार्यसुन्दरलालशुक्लात् जानकीदेव्यां लब्धजनिरियम् आचार्यविश्वनाथत्रिपाठिभ्यो व्याकरणमधीत्य छत्तीसगढप्रदेशशासनस्य महाविद्यालये प्राध्यापिका आसीत् । अन्या बहवः ग्रन्थाः रचिताः । सङ्गणकमाध्यमेनापि सूत्राणि बोधयति इयम् ।

१. अष्टाध्यायीसहजबोधः, इडागमः, शीघ्रबोधव्यकारणम्, प्रक्रियानुसारिषाणिनीयधातुपाठः, पाणिनीयधतुपाठः (सार्थ), तिङ्-कृत्-काषः, अग्निशिखा (गीतिकाव्यम्) इत्यादयः बहवः ग्रन्थाः रचिताः ।

२. सम्प्रयोगम् - डा. एस्. आर्. लीला

*****

End Notes :

१. संस्कृतभाषाशास्त्र मत्तु साहित्य चरित्रे पृ.सं.४८५

२ .संस्कृतभाषाशास्त्र मत्तु साहित्य चरित्रे पृ.सं.४८६

३. संस्कृतसाहित्येतिहासः - पृ.सं.७८

४. संस्कृतसाहित्येतिहासः - पृ.सं.७९

५. संस्कृतभाषाशास्त्र मत्तु साहित्य चरित्रे - पृ.सं.४९

६. आधुनिकसंस्कृत साहित्य का इतिहास - पृ.सं.३०६

७. आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां योगदानम् - डा.मीरा द्विवेदी- पृ.सं.१०२

८. आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां योगदानम् - डा.मीरा द्विवेदी- पृ.सं.१०२

९. आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां योगदानम् - डा.मीरा द्विवेदी- पृ.सं.१०३

१०. आधुनिकसंस्कृत साहित्य का इतिहास - पृ.सं.३६१

११. आधुनिकसंस्कृत साहित्य का इतिहास - पृ.सं.४१७

परामृष्टग्रन्थसूची -

१. ज्ञानदीप्तिः - डा. नागरत्ना हेगडे - संस्कृतभारती २००१

२. उतिष्ठत जाग्रत - डा. नागरत्ना हेगडे - राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २००३

३. गोमन्तकम् - डा. नागरत्ना हेगडे - संस्कृतभारती, गोवा, २००६

४. मनः तत्प्रशमनं च - डा. नागरत्ना हेगडे - संस्कृतभारती, नवदेहली, २०११

५. आधुनिकसंस्कृते प्रान्तीयभाषाणां प्रभावः - डा.नागरत्ना हेगडे - बोधायनप्रकाशनम्, बेङ्गळूरु, २०१७

६. रुचिराः बालकथाः - डा. नागरत्ना हेगडे - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु, २०२०

७. रामायणीयम् - डा. नागरत्ना हेगडे - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु, २०२०

८. गौतमबुद्धः - डा. नागरत्ना हेगडे -न्यशनल् बुक् ट्रस्ट्, नवदेहली, २०२०

----

१. सम्राट् चन्द्रगुप्तः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

२. योगाचार्यः श्री जनार्दनस्वामी - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

३. पूर्णाङ्कं प्रति - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु.

४. वसुदेवः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

५. लोकसङ्ग्रह - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु.

६. खण्डो बल्लालः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

७. श्री गुरुजी समग्रवाङ्मयम् -(१-७ भागाः)- डा. सरिता कृष्णशास्त्री- संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु.

८. डा. केशव बलिराम हेडगेवारः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - Publication Division भारतसर्वकारः, नवदेहली ।

९. स्वामी विवेकानन्दः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - केन्दिद्रय साहित्य अकाडेमि, नवदेहली

१०. मनोगतम् - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - संस्कृसंवर्धनप्रतिष्ठानम्, नवदेहली

११. परीक्षायोद्धारः - डा. सरिता कृष्णशास्त्री - E-Publications

१३. अगस्त्यः - डा.शान्तला विश्वासः - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

१४. हे मनः - समाश्वासितु - शान्तला विश्वासः - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

१५. करुणादेवी - डा. मञ्जूषा चन्ने - संस्कृतभारती, बेङ्गळूरु

१६. अभिशप्तं पुष्पम् - डा. मञ्जूषा चन्ने - संस्कृभारती, बेङ्गळूरु
१७. बाला सरोजिनी - डा. मञ्जूषा चन्ने - संस्कृभारती, बेङ्गळूरु
१८. श्यामस्य माता - मञ्जूषा पण्डरीनाथ कुलकर्णी - संस्कृभारती, बेङ्गळूरु
१९. बालनाट्यवल्लरी - श्रीमती दुर्गा पारखी - संस्कृभारती, बेङ्गळूरु
२०. श्रीमती सुचेता - युगावतारः - संस्कृभारती, बेङ्गळूरु
२१. विरामः आगतः - श्रीमती हेगडे - न्याशनल् बुक् ट्रस्ट्, नवदेहली,
२२. ईदगाहः - श्रीमती श्यामला - न्याशनल् बुक् ट्रस्ट्, नवदेहली

एवं पुरुषकवीनां समरूपेण नारीभिरपि काव्यरचनानैपुण्यं सम्पादितम् । महत् यशः च अर्जितम् ।

न केवलं ग्रन्थरचनाक्षेत्रे, अपि तु सम्प्रति बह्व्यः महिलाः स्वगृहं संस्कृतगृहं कुर्वत्यः, पुत्रान् संस्कृतं पाठयन्त्यः, संस्कृतमातृभाषाभाषिणः बालान् वर्धयन्त्यः, ग्रन्थरचनां च कुर्वत्यः संस्कृतप्रचाराय यन्तते । एतत् महत् योगदानम् । आगामिनि शतके एतासाम् उल्लेखः भवेत् इति भाति ।

सन्दर्भग्रन्थाः —

१. आधुनिकसंस्कृतसाहित्य का इतिहास - आचार्य श्रीबलदेव उपाध्यायः

२. संस्कृतभाषाशाख मत्तु साहित्य चरित्रे - डा.के.कृष्णमूर्ति, विद्वान् एन्. रङ्गनाथ शर्मा, डा एच्. के. स्दिगङ्गय्यः

३. आधुनिकसंस्कृतसाह्यि स्त्रीणां योगदानम् - डा.मीरा द्विवेदी

४. संस्कृतसाहित्येतिहासः - अचार्यः रामचन्द्रमिनः

******

द्वैतदर्शने मोक्षसाधनसामग्र्यः

- डा.के.शङ्करनारायण अडिग
सहाचार्यः, द्वैतवेदान्तविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः तिरुपति

समग्रेऽस्मिन् वैरिञ्चे प्रपञ्चे सर्वेऽपि मनुजाः 'सुखमेव मे स्यात्, दुःखं मनागपि मा भूत्' इति दुःखास्पृष्टसुखमेव वाच्छन्ति सैषा स्थितिस्तु मुक्तावेव भवति । श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः प्रवर्तिते तत्ववादापरपर्याये द्वैतदर्शने मुक्तिस्वरूपं तु जीवानामन्यथास्वरूपत्यागेन स्वरूपेण व्यवस्थितिरेवेति वर्णितम् । तथाच श्रीमद्भागवते उक्तम् -

'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः'[१] । जीवानां यदन्यथारूपं स एव बन्ध इत्युच्यते । स च बन्धः जीवानां भावरूपाज्ञानादिनिमित्तकः परमात्माधीनः परमार्थ एव । जीवस्वरूपावरणभूताः जीवबन्धाः सप्त भवन्ति । अनाद्यविद्या, कामः, प्रारब्धकर्म, लिङ्गशरीरं, स्वगुणाच्छादिका-परमाच्छादिकेति द्वे प्रकृती, ईश्वरेच्छा चेति । एतन्निमित्तकः बन्धः पारमार्थिकः भगवदधीन एव । तेभ्यो मुक्तिरपि श्रीमन्नारायणाधीन एव । तथैव श्रुतिरप्याह— 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णोः ।' इति । तथैव स्मृतिरप्याह—

'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद् यस्मात् स हरिरेकराट् ।।'[२] इति ।।

श्रीमन्नारायणानुग्रहेण जीवानां बन्धनिवृत्तौ नैजसुखानुभूतिरूपमोक्षो भवति । एतादृश-मोक्षसाधनानि तु विष्णुः, भगवत्प्रसादः, भक्तिः, तत्वज्ञानं, श्रवणादीनीति बहूनि भवन्ति ।

द्वैतसिद्धान्ते मोक्षसाधनानि

तेषु मोक्षसाधनेषु तत्ववाददर्शनेऽस्मिन् मुख्यमोक्षसाधनं साक्षाद् भगवान् विष्णुरेव । 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः'[३] इत्यादिवचनात् ।

अत्रायं प्रश्नः । यदि मोक्षसाधनं भगवान् विष्णुः तर्हि तस्य सदातनत्वेन इदानीमेव सर्वेषां मोक्षः कुतो न स्यादिति । अत्रायं परिहारः । लोके तावत् साधनं द्विविधमनुभूयते । सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धं साधनं फलकामेन निष्पाद्यं भवति । यथा स्वर्गादिसाधनं यागादि । यत् सिद्धं तु साधनं तत् सव्यापारीकरणीयम् । यथा सिद्धं वृक्षच्छेदनसाधनं कुठारादि

उद्यमननिपतनरूपव्यापारसाहित्येन कार्यकारि भवति । तथाऽत्रापि सिद्धं साधनं भगवान् मुमुक्षुणा सव्यापारीकरणीयः । व्यापारश्च प्रसन्नतैव । भगवत्प्रसादः व्यापार इत्यत्र 'यस्य, प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण'[४] इति श्रुतिः प्रमाणम् । यथा प्रसन्नो राजा कारागृहे बद्धम् अपराधिनं निगडबन्धनात् मोचयति । तथैव प्रसन्नो भगवान् जीवं संसारात् मोचयति ।

नारायणप्रसादस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम्—

किञ्च नारायणप्रसादेनैव मोक्षं काठकश्रुतिरपि वदति— 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'[५] इति । इच्छारूपो भगवान् यं प्रति प्रसन्नो भवति तस्यैव साक्षात्कारविषयो भूत्वा मोक्षं ददाति । मोक्षसाधनीभूतो नारायणप्रसादस्तु तज्ज्ञानादेव भवति । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं अहं स च मम प्रियः' इति ।

यद्यपि - 'तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'[६] इति श्रुतिः भगवदपरोक्षज्ञानेन मोक्षं प्रतिपादयति । तथैव, 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इति श्रुतिरपि । तथापि अनयोः श्रुत्योः कर्मादिना न मोक्षो भवति ज्ञानेनैव मुच्यते इत्यर्थ अभिप्रेत इति ज्ञातव्यः । उभयोरपि श्रुत्योः यद्यपि भगवत्प्रसादो न श्रूयते । तथापि 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यत्र यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपाद् अस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण' इति वाक्यानुसारेण ज्ञानानन्तरं मोचकेश्वरप्रसादोऽध्याहर्तव्यः । एवं च इदमत्र सुसम्पन्नम् ।

मोक्षसाधनं श्रीमन्नारायणप्रसादः । तत्साधनं स्वबिम्बरूपिभगवदपरोक्षज्ञानम् । भगवत्-साक्षात्कारोऽपि भगवत्प्रसादादेव भवति । विना भगवदनुग्रहात् सहस्रैरपि प्रयत्नैरव्यक्तस्वभावो भगवान् साक्षात्कर्तुमशक्य एव । प्रसन्नस्तु सोऽचिन्त्यशक्तिबलात् स्वात्मानं दर्शयतीति वक्तुं शक्यते । तत्र दर्शनसाधनीभूतो भगवत्प्रसादस्तु वैराग्यं, विष्णुभक्तिः, अध्ययनम् शमदमादि-सम्पत्तिः मुमुक्षा इत्यधिकारसम्पन्नेन मुमुक्षुणा भक्तेन क्रियमाणेन श्रवणमनननिदिध्यासनादिना भवति । तत्र वाक्यार्थज्ञानरूपे श्रवणे कृतोऽपि वाक्यार्थदार्ढ्यार्थं मननापरपर्याययुक्त्यनुसन्धानरूपो विचारः करणीयः । तेन च निदिध्यासनं कर्तुं शक्नोति साधकः । निदिध्यासनं नाम साधकयोग्य-गुणोपेतस्य निर्दोषस्य स्वबिम्बरूपभगवद्विग्रहस्य आदरनैरन्तर्येण विषयवैराग्यसहितभक्त्या विचिन्तनमेव । तथैव वदति श्रुतिः - 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः'[७] इति ।

ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारः —

श्रवणमनननिदिध्यासनरूपब्रह्मजिज्ञासां कर्तुं साधकस्य अधिकारोऽपि आवश्यकः, स च विष्णुभक्तिः अध्ययनं, शमदमादिसम्पत्तिः नित्यानित्यवस्तुविवेकः वैराग्यमित्येते धर्माः । एते च धर्माः मुमुक्षोरावश्यकाः भवन्ति ।

कर्मणा साक्षान्न मोक्षः

'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'[८] इति श्रुतिः ज्ञानान्यमोक्षमार्गं निषेधति । अतो मोक्षस्तु कर्मणा नैव भवति । तत्र निष्कामकर्म अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तयेऽङ्गं भवति । 'कर्मणा ज्ञानमातनोति । ज्ञानेनामृतीभवति'(श्रुतिः) इति श्रुतेः ।

क्वचित् 'अपाम सोमममृता अभूम'[९] इति कर्मणा साक्षान्मोक्षं श्रावयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते । तास्तु सावकाशत्वेन निरवकाशज्ञानमोक्षप्रतिपादकश्रुतिविरोधेनान्यथा योज्याः ।

'अपाम सोमममृता अभूम अगन्म ज्योतिरविदाम देवान्' इति श्रुतेरयमर्थः । सोममपाम = निष्कामसोमयागानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्योतिरगन्म = भगवत्साक्षात्कारं प्राप्नुवाम ।

अनन्तरं प्रारब्धकर्मावसाने देवान् = ब्रह्मादिदेवान् अविदाम प्राप्नुवाम । ततश्च तैः साकममृता अभूम' इति द्वैतदर्शने तच्छ्रुतेरर्थो ज्ञातव्यः ।

द्वैतसिद्धान्ते मोक्षसाधनसामग्रीकोटिप्रविष्टानि

द्वैतनये मोक्षसाधनानि अनेकानि सन्ति । तानि च-

१. **तारतम्यज्ञानं** - ब्रह्मादिसर्वजीवानां तारतम्यज्ञानं, विष्णोः सर्वोत्तमत्वज्ञानं च मोक्षसाधने स्तः । एताभ्यां विना न कथञ्चन कस्यापि मुक्तिर्भवति । तथा चोक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये-

'तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं हरेस्तथा ।
एतद्विना न कस्यापि विमुक्तिः स्यात् कथञ्चन ।।'[१०] इति ।

२. पञ्चभेदज्ञानं, श्रीहरेरवताररूपेषु गुणक्रियादिषु चाभेदज्ञानं विष्णोर्निर्दोषत्वगुणपूर्णत्वज्ञाने च मोक्षसाधनानि सन्ति । अन्यथा मुक्तिर्न भवत्येव ।

'पञ्च भेदांश्च विज्ञाय विष्णोः स्वाभेदमेव च ।
निर्दोषत्वं गुणोद्रेकं ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ।।'[११]

३. श्रीहरेरवताररूपाणि आवेशादींश्च सम्यग् ज्ञातुः साधकस्य मुक्तिर्भवति -

अवतारान् हरेर्ज्ञात्वा नावतारा हरेश्च ये ।
तदावेशान् तथा सम्यग् ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ।।[१२]

४. सृष्ट्याद्यष्टकर्ता विष्णुः इति ज्ञानं विना न मुक्तिः

'सृष्टिरक्षाहृतिज्ञाननियत्यज्ञानबन्धनान् ।
मोक्षं च विष्णुतस्त्वेव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ।।'[१३]

५.वेदादयो विष्णुपरा इति ज्ञानादेव मुक्तिः -

वेदांश्च पञ्चरात्राणि सेतिहासपुराणकान् ।
ज्ञात्वा विष्णुपरानेव मुच्यते नान्यथा क्वचित् ।।[१४]

चत्वारो वेदा पञ्चरात्राणि स्मृतयः इतिहासग्रन्थाः सकलपराणानि च मुख्यवृत्त्या विष्णुमेवप्रतिपादयन्तीति ज्ञानादेव मुक्तिः ।

एतानि सर्वाणि मोक्षस्य साधारणसाधनानि । भक्तिस्तु मोक्षस्य असाधारणकारणं मुख्यसाधनमिति ज्ञेयम् ।

६. महात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः तथा मुक्तिर्नचान्यथा ।।[१५]

भक्तिरेव परमसाधनभूता -

मोक्षसाधनसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।

यद्यपि मोक्षास्य अन्यानि साधनानि सन्ति । वेदाध्ययनम्, तत्त्वज्ञानं, विष्णुभक्तिः, वैराग्यम्, निषिद्धकर्मत्यागः, सदा शास्त्रोक्तवर्णाश्रमोचितविहितकर्मानुष्ठानम्, सदा विष्णुस्मरणम् इत्यादीनि । एतानि विना न मोक्षो भवेत् । अत्र विष्णुभक्तिरपि साधारणसाधनकोटिप्रविष्टा विद्यते । तथापि भक्तिः सर्वेभ्यः साधनेभ्योऽधिकेति ज्ञेयम् ।

अपरोक्षज्ञानादपि मोक्षसाधनीभूता परिपक्वभक्तिरधिकसाधनमिति श्रीमध्वाचार्यैः गीताभाष्येऽवादि ।

'अज्ञात्वा ध्यायतो ध्यानाद् ज्ञानमेव विशिष्यते ।
ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राद् ध्यानादपि तु दर्शनम् ।।
दर्शनाच्चैव भक्तिश्च न किञ्चित् साधनाधिकम् ।।'[१६] इति ।

तथैवानुव्याख्याने - ३.३

'साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत् तादृशं क्वचित्'[१७] इति ।

भक्तिरेव परमसाधनमिति तन्त्रसारे भगवत्पादैः श्रीमध्वाचार्यैः प्रत्यपादि -

'मुख्यमेवैषा नान्यत् स्यात् सर्वं व्यर्थं तया विना ।
सैकाऽप्यभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया ।।'[१८] इति ।

भक्तिरेव मुख्यसाधनं तया विना कृतं दानतीर्थतपोयज्ञादि सर्वं व्यर्थम् ।

'दानतीर्थतपोयज्ञपूर्वाः सर्वेऽपि सर्वदा ।
अङ्गानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तये ।।'[१९] इति ।।

तथैव बृहद्भाष्ये चोक्तम् -

'ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ।
तीर्थदानतपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम् ।
द्वादश्यादि व्रतं चैव तुलस्यादेरथार्चनम् ।।
सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलं तत् तया विना ।।
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन ।।'[२०] इति ।

मोक्षस्य स्वतन्त्रसाधनं भगवान् वा भक्तिर्वा ?

एतेभ्यः सर्वेभ्योऽपि साधनेभ्यः भगवान् विष्णुरेव स्वतन्त्रः परममुख्यः मोक्षसाधनमिति एतैः प्रमाणवचनैरवसीयते -

'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।'[२१]

'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद् यस्मात् स हरिरेकराट् ।।'[२२]

तथैव मोक्षस्य भक्तिरेव परमसाधनमिति चाऽग्रतनैः प्रमाणैः ज्ञायते -

‘भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति ।
भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी ।।’[२३]

‘भक्तिस्त्वेका विमुक्तये’ इति ।

अत्रायं जिज्ञासोदेति । भक्तिरेवाधिकारिणं साधकं भगवत्समीपं प्रापयति । भक्तिरेव विष्णुं दर्शयति । विष्णुः भक्तेरधीनः । सकलेषु साधनेषु भक्तिरेवाधिका मता इत्यपि प्रतिपादितम् । अत्र अस्वतन्त्रायाः भक्तेरेव मोक्षदायकत्वमुक्तं कथं सङ्गच्छते ? इति ।

अत्रानयोर्वचनयोः सङ्गमनमेवं कार्यम् ।

वस्तुतः श्रीहरिरेव स्वतन्त्रः परममुख्यो मोक्षसाधनम् । परन्तु स भक्तिं विना न मोक्षं ददाति । भक्तिरपि मोक्षहेतुभगवत्प्रसादसम्पादकतयाऽस्वतन्त्रमोक्षसाधनेषु श्रेष्ठेति परिगण्यते ।

तस्माद् ‘भक्तिरेवैनं नयति’[२४] इति श्रुतेरयमर्थः श्रीमध्वाचार्यैः ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रतिपादितः ।

‘भक्तिस्थः परमो विष्णुः तयैवैनं वशं नयेत् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ।
स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन् बहुमानपरस्सरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमेशितुः ।।’[२५] इति ।

अतो ‘भक्तिरेवैनं नयति, इति वाक्यं काष्ठं पचतीति वाक्यवद् उपचारतः प्रयुक्तम् । भक्तिस्तु विष्णोर्मोक्षदाने श्रेष्ठं साधनम् - ‘करणं परमेशितुः’ इति प्रमाणानुसारेण साधनेषु प्रधानसाधनं भक्तिः । कस्मादपि कारणात् स्वातन्त्र्येण मुक्तिकारणत्वं तस्याः नास्ति । भगवान् विष्णुरेव स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनमिति श्रीमध्वाचार्याणां सिद्धान्तः ।

मुक्तिसाधनेषु प्रधानसाधनं भक्तिः -

१. गीतायां भगवान् श्रीकृष्णो वदति - यत् स्वस्य परोक्षज्ञाने, अपरोक्षज्ञाने स्वस्मिन् प्रवेशात्मकसायुज्यमोक्षे च परमभक्तिः प्रधानसाधनमिति ।

‘नाहं वेदैः न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ।।'[२६] इति ।

भगवान् परमभक्त्यैव लभ्यः - भक्तिरेव मुक्तेः परमसाधनमिति श्रीकृष्णो वदति -

'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया'[२७]

निरन्तरभक्तिप्रवाहात्मकभक्तियोगेन भक्तो प्राकृतिकबन्धान् हित्वा महालक्ष्मीद्वारा श्रीकृष्णमेव प्राप्नोतीति गीतायां श्रीकृष्णवचनम्-

'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।'[२८] इति ।

अत्रेयं शङ्का सम्भवेत् । 'भक्तिस्त्वेका विमुक्तये' इति भक्तेर्मोक्षसाधनत्वं क्वचिदुच्यते द्वैतनये । तथा 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति मोक्षस्य ज्ञानमेव मार्गो नान्यो मार्गो विद्यते - इति श्रुतिर्वक्ति । अतस्तयोर्वचनयोर्विरोधे किं मोक्षसाधनमिति सन्देहो भवति ।

अत्रोच्यते । ज्ञानमपि भक्तिशरीरप्रविष्टं वर्तते । यतो हि भक्तिस्वरूपे माहात्म्यज्ञानमन्तर्गतम् । अतो एतयोर्द्वयोर्मध्ये एकं हित्वा अन्यस्यास्तित्वमेव नास्ति ।

तथाहि- **'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।**
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ।।'[२९] इति ।

तस्माद् द्वाभ्यामपि मोक्षवचनं न विरुद्धम् । किन्तु उक्तार्थस्य पूरकमेव । तत्ववाददर्शनेऽस्मिन् भक्तिज्ञाने अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यमोतप्रोततया वर्तेते । ज्ञानं विना केवला भक्तिः निर्बीजा भवति । भक्तिं विना केवलं ज्ञानं शुष्कं भवति । तथोचोक्तम् - श्रीमध्वाचार्यैः

'ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद् भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।
ज्ञानस्यैव विशेषो यद् भक्तिरित्यभिधीयते ।।'[३०] इति ।

'ज्ञानभक्ती विना नैव मुक्तिः कस्यापि विद्यते ।
तयोरेकतरेणैव विष्णुगेनोभयं विना ।।

एवमप्येतयोरेकभावेऽन्यनियतेर्ध्रुवम् ।
एकेनापि भवेन्मुक्तिस्तदर्थं त्वन्यसाधनम् ।।'[३१] इति च ।

तदर्थस्तु - ज्ञानसत्वे भक्तिः भवत्येव । भक्तिसत्त्वे विष्णुमाहात्म्यज्ञानम् अवश्यं भवत्येव । तस्मादेकेन मोक्षवचनं न विरुद्धम् ।।

भक्तेर्वैविध्यम्

मुक्तिसाधनीभूतायाः भक्तेरनेकानि प्रयोजनानि सन्ति । श्रवणाध्ययननिदिध्यासनादिना श्रीमन्नारायणे भक्तिर्जायते । तया परोक्षज्ञानम् । तेन च भक्तिः । तया च बिम्बरूपिनारायणस्यापरोक्षज्ञानम् । तेन च परमभक्तिः । तया च परमभगवत्प्रसादः । तस्मान्मुक्तिः भवति । एतत्सर्वस्य साधनीभूतायाः भक्तेरपि फलानुसारेण अपक्वा पक्वा, परिपक्वा अतिपरिपक्वा इति नानाप्रभेदाः सन्ति ।

तथा चोक्तं श्रीमध्वाचार्यैः गीतातात्पर्यनिर्णये—

'भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ।
भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ।
ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात् तन्नान्यथा भवेत् ।
मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः ।
साध्याऽऽनन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् ।।'[३२] इति ।

भक्त्या प्रसन्नो विष्णुः भक्ताय संशयविपरीतभिन्नं स्थिरं परोक्षज्ञानं ददाति । ततः निश्चयज्ञानभक्तिभ्यां भक्ताय विष्णुरधिकां भक्तिं ददाति । पुनः तया प्रसन्नोऽपरोक्षविषयो भवति । अपरोक्षज्ञानानन्तरम् अतिपरिपक्वां दृढतरां भक्तिं भक्ताय दत्वा तादृशज्ञानभक्तिभ्यां प्रसन्नो भूत्वा मुक्तिं यच्छति । मुक्तोऽपि भगवदधीनो भूत्वा भगवति भूयसीं भक्तिं करोति । मोक्षे च विद्यमाना भक्तिः न साधनरूपा, किन्तु फलरूपाऽऽनन्दरूपैव भवति ।

'भक्तिमान् परमे विष्णौ यस्त्वध्ययनवान् नरः' इति साधकास्याधिकारिणः प्रथमतः साधारणभक्तिरपि आवश्यकी । तया स शास्त्रजन्यज्ञानं वैराग्यं च सम्पाद्य तत्वज्ञानं सम्पादयेत् । अनन्तरं सैव भक्तिः पक्वा परिपक्वा भूत्वा अपरोक्षज्ञान जननद्वारा भगवत्प्रसादद्वारा मोक्षसाधनमपि भवति ।

उपसंहारः -

एतावता प्रबन्धेनेदं निष्पन्नम् । मोक्षस्य प्रसन्नो भगवान् विष्णुः स्वतन्त्रः परमो मुख्यश्च

साधनम् । भक्तिस्तु मोक्षहेतुभगवत्प्रसादसम्पादकतयाऽस्वतन्त्रमोक्षसाधनेषु श्रेष्ठा । अनन्तरं भगवदपरोक्षज्ञानेन भूयसीं भक्तिं प्राप्य साधको मुक्तो भवति । अन्यानि सर्वाणि साधनानि भक्त्यर्थं भवन्ति । भगवद्भक्तिरेव मुख्यसाधनमिति मथितार्थः ।

******

END NOTES :

०१. भागवतम्.२.१०.६
०२. ब्र.सू.भा.उदा.स्कान्दपुराणवचनम् - १.१.२
०३. अनुव्या.१.१.१
०४. वि.त.नि.उदा.श्रुतिः -१.१
०५. कठ.२.२३
०६. तै.आ.३.१२
०७. बृ.उ.६.५.६
०८. तै.आ.३.१२
०९. ऋ.८.४८.३
१०. म.भा.ता.नि.. १-८०
११. म.भा.तानि. १-८१
१२. म.भा.तानि. १-८२
१३. म.भा.तानि. १-८३
१४. म.भा.तानि. १-८४
१५. म.भा.ता.नि.१-८५
१६. नारदीयपुराणवचनम्-गी.भा.६.४६-४७
१७. अनुव्या.३.३
१८. त.सा.सं.४.१७३
१९. म.भा.ता.नि.१.५६
२०. बृ.भा.३.२
२१. न्या.सुधा.१.१.१
२२. अनुव्याख्यानोदाहृतहरिवंशप्रमाणवचनम्.१.१.२
२३. सू.भा.उदा.माठरश्रुतिः - ३.३.५४
२४. सूत्रभाष्य.३.३.५४ ; माठरश्रुतिः
२५. ब्रह्मसूत्रभाष्यम् -३.३.५४
२६. भ.गी.११.५४
२७. भ.गी.८.२२
२८. भ.गी.१४.२७
२९. म.भा.ता.नि.१.८५
३०. अनु.व्या, ३.४.१९९
३१. अनुव्या.३.४
३२. गीतातात्पर्यनिर्णयः

भारतीयदर्शनेषु न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्योगदानम्

- डा.के.शङ्करनारायण अडिग
सहाचार्यः, द्वैतवेदान्तविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः तिरुपति

भवन्तः सर्वे जानन्त्येव भारतभूमिरियं सकलदर्शनानाम् उद्गमस्थानमिति ।

दर्शनं नाम वस्तुतत्वनिरूपकः श्रेष्ठपुरुषप्रवर्तितः विशिष्टः शब्दसन्दर्भः । तथा चोक्तं न्यायकोशे - 'दर्शनं तत्वज्ञानसाधनं शास्त्रम् । तच्च दर्शनं द्विविधं वेदबाह्यं प्रथमम्, द्वितीयं वेदापेक्षं वैदिकदर्शनमिति । तत्र बौद्धजैनचार्वाकादिदर्शनानि वेदबाह्यानि । तानि नास्तिकदर्शनानीति कथ्यन्ते । द्वितीयमास्तिकदर्शनं प्राधान्येन षड्विधम् । तानि च-

साङ्ख्य-पातञ्जल-पूर्वोत्तरमीमांसा-न्याय-वैशेषिकदर्शनानीति प्रथितानि । तथा चोक्तम् -

'गोतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः ।
व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि ।।' इति । अपि च,

'द्वौ योगौ द्वे च मीमांसे द्वौ तर्काविति षड् बुधाः ।।' इति न्यायकोशे । (न्या.को.पृ.३४९)

तत्र प्रमाणादितत्वज्ञानस्य निःश्रेयसोपायत्वप्रतिपादकं प्रमाणादिस्वरूपनिरूपकं च न्यायदर्शनं महर्षिणा गोतममुनिना प्राणायि ।

तत्र न्यायो नाम प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् (न्या.वा.पृ.१५) । तदर्थस्तु समस्तप्रमाण-व्यापारादर्थाधिगतिर्न्याय इति । यत्र समस्तानि प्रमाणानि अर्थनिर्णायकानि भवन्ति । तादृशन्यायप्रतिपादकस्य न्यायशास्त्रस्य न्यायदर्शनं न्यायविद्या, आन्वीक्षिकी, तर्कविद्या, प्रमाणविद्या, इत्यादीनि नामान्तराणि च सन्ति ।

न्यायशास्त्रे प्रमुखाः ग्रन्थकाराः —

न्यायशास्त्रस्य प्रमुखेषु ग्रन्थकारेषु न्यायसूत्रकर्ता महर्षिः गोतमः प्रथमः । योऽध्यायपञ्चके व्यापृतं न्यायदर्शनं प्रणिनाय । तत्र प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । पञ्चस्वप्यध्यायेषु आहत्य अष्टाविंशत्यधिकपञ्चशतानि (५२८) सूत्राणि भवन्ति । न्यायशास्त्रप्रवर्तकोऽयं गौतमो वा गोतमो वा इति संशयोऽस्ति । परन्तु न्यायशास्त्रकर्ताऽयं गोतम एव भवेत् । गौतमस्त्वन्यः योऽहल्यापतिः । तथा च पद्मपुराणप्रमाणवचनम्-

'कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गोतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं च कपिलेन वै ।।' (पद्म.पु.उ.ख.अ.२०७)

अस्यैव अक्षपादः, अक्षचरण गौतम इत्यादीनि नामानि भवन्ति । अस्य देशविषये ऐतिह्यमिदं जागर्ति यद् गोतमगोत्रापत्यं गोतमनामा महर्षिः मिथिलादेशे न्यायदर्शनं प्रणिनायेति ।

अस्य जीवितकालस्तु (१५०A.D.) क्रिस्तीयसार्धैकशतकं भवेत् ।

वात्स्ययनः — (क्रिस्तीयचतुर्थशतकम्)

वात्स्यायनो न्यायसूत्राणां भाष्यं निर्ममे । अस्यैव पक्षिलस्वामी मल्लनागः कौटिल्यः द्रामिल इति नामान्तराणि तथाचोक्तं त्रिकाण्डशेषकोशे -

'विष्णुगुप्तस्तु कौटिल्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽंशुलः ।
वात्स्यायनो मल्लनाग पक्षिलस्वामिनावपि ।।' इति ।

उद्योतकरः - (६ A.D.) (क्रिस्तीयषष्ठशतकम्)

अयं न्यायसूत्राणां वार्तिकमकरोत् । अयं तु भारद्वाजगोत्रजः, पाशुपताचार्य इति स्वात्मानं कथयामास । असौ स्वीयग्रन्थे न्यायवार्तिके दिङ्नागनागार्जुनप्रभृतिबौद्धतार्किकान् निराचक्रे ।

वाचस्पतिमिश्राः (८४१ A.D.)

वाचस्पतिमिश्राः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकामकुर्वन् । एते धर्मकीर्तिप्रभृतिभिः बौद्धतार्किकैः न्यायवार्तिके खण्डिते वैदिकन्यायरक्षायै टीकामकुर्वन् । मिथिलावासिन एते महाभागाः ।

एते षड्दर्शनाचार्या इति प्रथिताः । यत एतैः साङ्ख्ये साङ्ख्यतत्वकौमुदी, अद्वैते शङ्करभाष्यस्य भामतीव्याख्याग्रन्थः, तर्के न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका, न्यायकणिका इत्यादयो ग्रन्था रचिताः ।

उदयनाचार्याः — (९८४ A.D.) (क्रिस्तीयदशमशतकम्)

वाचस्पतिमिश्रकृतिषु बौद्धदार्शनिकैः खण्डितेषु मिथिलायां जाताः उदयनाचार्याः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिनामकं ग्रन्थं रचयित्वा न्यायदर्शनम् उद्धरुः । एतैर्विरचिता इतरे ग्रन्थास्तु न्यायपरिशिष्टं, किरणावली, न्यायकुसुमाञ्जली आत्मतत्वविवेचनमित्यादयः प्रसिद्धाः ।

श्रीमता गोतमादपि पूर्वोत्पन्नः कणादमुनिः सप्तपदार्थप्रतिपादकानि वैशेषिकसूत्राणि चकार । तत्र प्रशस्तपादादयः भाष्यटीकादीन् विरचय्य तद्दर्शनं विस्तारयामासुः । अथ कालान्तरे

न्यायवैशेषिकदर्शनद्वयं समाहृत्य श्रीमान् गङ्गेशोपाध्यायः तत्वचिन्तामणिनामकं युक्तिजालभूयिष्ठं दृढतरं ग्रन्थं रचयामास । तस्य रघुनाथशिरोमणिः दीधितिनामिकां टीकां, तस्याश्च गदाधरजगदीशभट्टादयष्टिप्पणीश्च रचयामासुः ।

सर्वेऽप्येते ग्रन्थाः साधारणजनानां दुरवगाहाः दुष्पठाश्च इत्यालोच्य क्रिस्तीयसप्तदशशतके वङ्गदेशीयः श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननः काणादं न्यायमतं च सङ्क्षेपीकृत्य भाषापरिच्छेदनामकं कारिकानिबद्धं ग्रन्थं निबध्य तस्य मुक्तावलीनामकं व्याख्यानरत्नं च निर्ममे ।

बालानां सुखेन तर्कबोधाय अन्नम्भट्टः तर्कसङ्ग्रहाख्यं दीपिकाटीकासहितं ग्रन्थं रचयित्वा न्यायवैशेषिकयोरजरामरोऽभूत् । यतः सर्वे तर्कशास्त्रप्रवेशमिच्छव सर्वान् अन्यान् ग्रन्थान् विहाय तदीयं ग्रन्थमेव प्रथममधीयते ।

न्यायदर्शने पदार्थाः —

न्यायदर्शने षोडशपदार्थाः अङ्गीकृताः । तथा हि 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थनानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधि-गमः' इति (न्या.सू.१.१.१) न्यायसूत्रम् ।

तत्र प्रमाणानि -

प्रमा प्रमितिः यथार्थानुभवः (इति अनर्थान्तरम्) एतानि अभिन्नपदार्थवाचकनामानि । एतादृशप्रमासाधनं प्रमाणमिति गीयते । वात्स्यायनेन 'उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि' इति न्यायभाष्ये (१.१.३) प्रमाणलक्षणमाटङ्कितम् । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् । सम्यग्ग्रहणं संशयविपर्ययापोहार्थमिति न्यायसारे भासर्वज्ञोऽप्याह ।

विविधदर्शनेषु प्रमाणविभागः -

प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति बौद्धाः । वैशेषिकास्तु शब्दस्योपमानस्य च प्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि ते द्वे अपि अनुमाने अन्तर्भावयन्ति ।

नैयायिकास्तु 'साक्षात्करोमि' 'अनुमिनोमि' 'उपमिनोमि' 'शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायबलात् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यानि चत्वारि प्रमाणानीति वदन्ति । तथा च गोतमन्यायसूत्रम् ।

'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' (न्या. १.१.४.३)

प्रमेयानि -

प्रमायां यद् भासते तत् प्रमेयम् । तानि च न्यायमते आत्म-शरीरेन्द्रियार्थ-बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्यभाव -फल-दुःखापवर्गभेदाद् द्वादश ।

एतेषु द्वादशप्रमेयेषु आद्यन्तस्थे आत्मापवर्गाख्ये द्वे प्रमेये मुमुक्षुभिरुपादेये । शरीरादिदुःखान्तानि उक्तानि दशप्रमेयानि मुमुक्षुभिर्हेयानि ।

अन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाख्यं प्रमेयजातं वर्तते । अवान्तरभेदेन तदपरिसङ्ख्येयम् । तदनुक्तौ इदं कारणं भवति । सूत्रोक्तद्वादशप्रमेयमिथ्याज्ञानात् संसारः । तेषां यथार्थज्ञानादेवापवार्गो भवति । न तु द्रव्यादिप्रमेयाणां ज्ञानेन । अतोऽपवर्गसाधनज्ञानविषयाणामेव प्रमेयाणां सूत्रे निरूपणं कृतमस्ति ।

न्यायमते मोक्षः –

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, एकविंशतिदुःखध्वंसो वा न्यायमते मोक्षः । तत्र दुःखं एकविंशतिप्रभेदभिन्नम् । शरीरं, षडिन्द्रियाणि, तेषां षड्विषयाः, षडिन्द्रियजन्यषड्ज्ञानानि सुखं दुःखं चेति दुःखे एकविंशतिप्रभेदाः । तत्र शरीरं तावत् दुःखायतनत्वाद् दुःखम् । इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च दुःखसाधनत्वाद् दुःखम् । दुःखं स्वरूपत एव दुःखम् । सुखं तु दुःखाविनाभूतत्वाद् दुःखम् । एवं दुःखम् एकविंशतिप्रभेदभिन्नम् ।

मोक्षे च एतेषां निवृत्तिर्भवति । एतादृशमोक्षस्तु श्रवणादिजनिततत्वज्ञानद्वारा आत्मतत्वसाक्षात्कारवतः पुरुषश्रेष्ठस्य परमेश्वरानुग्रहवशाद् भवति । मोक्षे सुखानुभवो नास्तीति न्यायमतम् । मोक्षे या दुःखाभावस्थितिः सैव सुखमिति व्यवह्रियते । मोक्षे सुखाङ्गीकारे तदानुषङ्गिकदुःखप्राप्तिरपि भवति । सुखस्य दुःखाविनाभूतत्वात् । सुखसाधनपदार्थाः बाहुल्येन दुःखसम्पादका अपि भवन्ति । अतो नैयायिकैर्मोक्षे सुखं नाङ्गीक्रियते ।

वैशेषिकदर्शनम्

तत्र भगवता महर्षिणा कणादेन प्रवर्तितं शास्त्रं वैशेषिकदर्शनमिति गीयते । इदं च औलूक्यदर्शनं काणाददर्शनमित्यपि नामान्तरेण प्रथितम् । वैशेषिकदर्शनमिति प्रथा कुतोऽस्य सञ्जाता इत्यत्रानेकानि कारणानि निरूपितानि दार्शनिकैः ।

१. इतरदार्शनिकैरनभ्युपगतो विशेषाख्यः नूतनपदार्थ इदम्प्रथमतया एतैः स्वीकृतोऽतस्ते वैशेषिकाः ।

२. मोक्षस्वरूपविषये एतैरितरदार्शनिकापेक्षया विशेषोऽभ्युपगम्यते । नैयायिकैरेकविंशति-दुःखध्वंसः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्वा मोक्ष इत्युक्तम् । एतैः पुन आत्मगतसकलविशेषगुण-ध्वंसो मोक्ष इति आत्मविशेषगुणमवलम्ब्यैव मोक्षस्वरूपं निरुक्तम् । अत एते वैशेषिका इति प्रथिताः ।

वैशेषिकदर्शने प्रमुखग्रन्थकाराः —

१. कणादः —

उलूकमहर्षिकुलोत्पन्नत्वात् कणादस्यैव औलूक्यम् इति नामान्तरम् । महर्षिः कणादः (क्रि.पू.७) वैशेषिकसूत्राणां प्रवर्तकः । अयं कपोतवद् रथ्यापतितान् तण्डुलकणान् आदायाऽहारं सम्पादयति स्म । अतोऽयं कणादः कणभक्ष इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत् । अनेन प्रणीतं वैशेषिकदर्शनं आह्निकद्वयघटितदशाध्यायव्यापृतेषु वैशेषिकसूत्रेषु प्रतिपादितम् ।

२. **प्रशस्तपादाः** (क्रि.श.४) एते वैशेषिकसूत्राणां भाष्यं रचयामासुः ।

एते वैशेषिकदर्शने भाष्यरूपेण स्वतन्त्रमेकं प्रबन्धं रचयामासुः । यश्चैषां प्रबन्धः कणादसूत्रेष्वनुक्तनूतनविषयप्रतिपादको भूत्वा पाश्चात्यव्याख्यानकाराणामादर्शप्रायं बभूव ।

३. **श्रीधराचार्यः** (क्रि.श.दशमशतकम्)

एतैः प्रशस्तपादभाष्यस्य न्यायकन्दल्याख्या विस्तृता टीका व्यरचि । अद्वयसिद्धिः, तत्वसंवादिनी, सङ्ग्रहटीका, इत्यादय एतेषामितरे ग्रन्थाः ।

वैशेषिकदर्शने पदार्थाः

वैशेषिकदर्शने 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति षडेव पदार्था अङ्गीकृताः । एतेषां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसप्राप्तिर्भवति । भावपदार्थाः षट् । अभावोऽपि सप्तमपदार्थो वैशेषिकैरङ्गीकृतः ।

कणादमते द्रव्याणि नवैव

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि इति द्रव्याणि नवैव । तमोऽतिरिक्तद्रव्यमिति भाट्टा

वेदान्तिनश्च वदन्ति । परन्तु नैयायिकवैशेषिकयोर्मते तेजोभाव एव तमः । अतिरिक्तद्रव्यत्वे गौरवं स्यात् ।

अथेयं शङ्का भवेत् । तमो दशमं द्रव्यं भवितुमर्हति । तद्धि नीलं तमश्चलतीति चाक्षुषप्रत्यक्ष-सिद्धम् । तमो द्रव्यं नीलरूपवत्त्वाच्चलनक्रियाश्रयत्वाच्चेत्यनुमानेन तमसो द्रव्यत्वसिद्धौ, गन्धरहितत्वात् पृथिवीभेदः सिद्ध्यति । नीलरूपवत्त्वाज्जलाद्यनन्तर्गतत्वं च सिद्ध्यति । एवं तमसो दशमद्रव्यत्वं सिद्धम् । तथा चोक्तम्—

'तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ।।' इति ।

तदेतन्मतं निराकुर्वन्ति तार्किकाः । 'तेजोभाव एव तमः' इत्यभ्युपगमेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तर-कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तत्र रूपवत्ताप्रतीतिर्भ्रमरूपैव । कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकाप-सरणनिमित्तकत्वाद् भ्रान्तिरेव । अथैवमत्र शङ्केत प्रतीतेस्तत्रैव भ्रमत्वाङ्गीकारः समुचितो यत्रोत्तर-काले बाधो वर्तते । प्रकृते तु नोत्तरकालीनबाधप्रतीतिरिति चेदत्र तार्किका भणन्ति । तमसोऽति-रिक्तद्रव्यत्वाङ्गीकारेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवापत्त्या लाघवार्थं प्रतीतेर्भ्रमत्वमङ्गीक्रियते इति ।

गुणनिरूपणम् - रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्व-द्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः इति ।

कर्मनिरूपणम् - उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ।

परमपरं च द्विविधं सामान्यम् -

विशेषनिरूपणम् —

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

नित्यद्रव्येषु परमाणुषु परस्परं भेदसाधनायानन्ता विशेषाः काणादैरुररीकृताः । तथा चोक्तम्—

'अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिः विशेषः परिकीर्तितः' इति । विशेषसद्भावे वैशेषिकैरियं युक्तिः प्रदर्शिता । द्व्यणुकपर्यन्तानां घटादिद्रव्याणां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः साधयितुं शक्यः । एतद्घटः तद्घटभिन्नः एतत्कपालारब्धत्वात् । एतत्कपालः तत्कपालभिन्नः एतत्कापालिकारब्धत्वादित्येवं क्रमेण त्र्यणुकपर्यन्तानामवयविनां परस्परं व्यावृत्तिः सिद्ध्यति । ततः

एतद् द्व्यणुकं तद्द्व्यणुकभिन्नं एतत्परमाणु समवेतत्वादित्येवं द्व्यणुकेषु परस्परं भेदसिद्धिर्भवति । परमाणूनां तु निरवयवत्वेनैवंरीत्या भेदोऽशक्यसाधनः। तस्मात् तेषु परस्परं भेदसाधनाय विशेषोऽभ्युपगतो वैशेषिकैः । तथा च 'एतत्परमाणुः तत्परमाणुभिन्नः एतद्विशेषादित्यनुमानेन परमाणूनां परस्परं भेदः सिद्ध्यति । अन्यथा परमाणूनां परस्परं भेदासिद्धौ द्व्यणुकादीनामपि भेदो न सिद्ध्यति । तथा च घटादीनामपि भेदासिद्धिः स्यात् । विशेषेषु कथं परस्परं भेदः सिद्ध्यति इति चेत्, नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्तु स्वतो व्यावृत्ता एव । अतस्तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षाभावान्न कश्चिद् दोषः । इति वैशेषिकानामाशयः ।

समवायः - नित्यसम्बन्धः समवायः अयुतसिद्धवृत्तिः
घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः । इति ।

अभावश्चतुर्विधः - प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ।

३. यद्यपि कणादप्रशस्तपादाभ्यां कण्ठतः षडेव पदार्थाः प्रतिपादिताः । सूत्रे भाष्ये वा नाभावस्य निरूपणमस्ति । परन्तु पश्चादागतैर्वैशेषिकैः पदार्थविभागसन्दर्भेऽभावः सप्तमपदार्थत्वेन न्यरूपि ।

मीमांसकास्तु अभावमधिकरणस्वरूपमिति प्रतिपादयन्ति । तार्किकास्तु प्रमाणसिद्धस्याभावस्यानन्तधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तपदार्थत्वकल्पने लाघवसद्भावात् तमतिरिक्तमाचक्षते । किञ्च, अभावस्याधिकरणात्मकत्वे 'घटाभाववद् भूतलम्' इति अधिकरणाभावयोराधाराधेयभावावगाहिप्रामाणिक-प्रतीतिर्नसङ्गच्छेत । आधाराधेयभावस्य भेदव्याप्तत्वात् । अतोऽभावोऽतिरिक्त एवाङ्गीकरणीय इति वैशेषिकानां राद्धान्तः ।

तर्कशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वप्रतिपादनम् -

१. न्यायशास्त्रप्रतिपादितप्रमाणस्वरूपविभागादीनि उपजीव्य खलु अन्यानि भारतीयदर्शनानि स्वाभिमतान् अर्थान् व्यवस्थापयामासुः । अतः न्यायशास्त्रं सर्वशास्त्रोपकारकम् इति सर्वेऽभिप्रयन्ति । तथा चाभियुक्तवचनम्- 'काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्' इति ।

२. वेदप्रतिपाद्यधर्माधर्मस्वरूपनिर्धारश्च न्यायशास्त्रेणैव भवतीति न्यायशास्त्रं सर्वशास्त्राणां प्रदीप इव वर्तते । तथाचोक्तम् -

प्रदीपः सर्वविद्यानां उपायः सर्वकर्माणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ।। (न्या.भा. १.१.१)

३. वेदप्रतिपाद्यधर्माधर्मादिस्वरूपं वेदाविरोधितर्कसाहाय्येन ज्ञातव्यमिति मनुरपि न्यायशास्त्रस्य श्रौतार्थनिर्णयसहकारित्वं प्रत्यपीपदत् ।

'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।।' (म.स्मृ.११.१०६)

४. न्यायदर्शनेन किं प्रयोजनमित्यत्र प्रथमसूत्रमेव प्रमाणम् । तत्र प्रमाणप्रमेयादिपदार्थ-तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः इत्युक्तम् । न्यायशास्त्रेण पदार्थतत्वज्ञानं भवति । तेन च समाजस्य हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपं दृष्टप्रयोजनं सिद्ध्यति ।

५. न्यायशास्त्राध्ययनेनाध्येतृणां बुद्धिर्निशिता तीक्ष्णा च भवति ।

न्यायवैशेषिकमतयोः क्वचिदंशे साम्यम्, क्वचिदंशे वैषम्यं च-

साम्यम् –

१. उभयोर्दर्शनयोरसत्कार्यवादोऽङ्गीकृतः । साङ्ख्यमते कार्यकारणयोस्तादात्म्यमभ्युपगतम् । अतस्ते तन्तव एव पटात्मना परिणमन्त इति सङ्गिरन्ते । न्यायवैशेषिकदर्शने तु तन्तुभ्यः तद्भिन्नः पटो जायते ।।

२. सकलानां कार्याणां समवायि-असमवायि-निमित्तकारणेभ्य उत्पत्तिरिति उभे अपि प्रतिपादयतः ।

३. आत्माङ्गीकारे साम्यम् । इच्छाद्वेषादिभिरात्माऽनुमेय इति उभे वदतः ।

४. मनसोऽणुत्वेन युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिरित्यपि न्यायवैशषिकमतयोः साम्यम् ।

वैषम्यम् –

१. वैशेषिका हेत्वाभासत्रयं प्रतिपादयन्ति । असिद्धिर्विरोधः सन्दिग्धत्वम् अथवा अनैकान्तिकत्वम् इति । नैयायिकास्तु सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासा इति वदन्ति ।

२. प्रमाणविभागविषये मतभेदः । नैयायिकास्तु चतुष्प्रमाणवादिनः । वैशेषिकास्तु शब्दस्योपमानस्य च प्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि द्वेऽनुमानेऽन्तर्भावयन्ति ।

३. न्यायमते षोडशपदार्थज्ञानान्मुक्तिः । वैशेषिकमते तु द्रव्यगुणादिषट्पदार्थज्ञानान्मुक्तिः ।

४. वैशेषिकाः पीलुपाकवादिनः । नैयायिकास्तु पिठरपाकवादिनः ।

तथाहि । पाको नाम विलक्षणतेजःसंयोगः । तेन पृथिव्यां रूपरसादिपरावृत्तिर्जायते । यथा श्यामो घटो विलक्षणतेजः संयोगेन रक्तो भवति । हरिद्वर्णयुक्तम् आम्रकदल्यादिफलं पाकेन पीतं भवति । तत्र रूपपरिवर्तनवद् गन्धरसस्पर्शपरिवर्तनमपि जायते । पाकः कुत्र जायत इत्यत्रोभयोर्दर्शनयोर्मतभेदो वर्तते । तत्र पीलुषु परमाणुष्वेव पाक इति वदतां कणादमतानुसारिणां वैशेषिकानामयमाशयः । तेऽवयविनि घटादौ त्र्यणुकद्व्यणुकादौ च पाकं नाभ्युपगच्छन्ति । किन्तु परमाणुष्वेव पाक इति वदन्ति । तदित्थम् - अतिवेगवता तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगे सति परमाणुषु पूर्वघटनाशकक्रियाविभागादिक्रमेण पूर्वनीलघटो नश्यति । ततः परमाणवः विविक्ताः स्वतन्त्रा भवन्ति । तेषु तदा रक्तघटारम्भकक्रियाविभागादिक्रमेण रक्तघट उत्पद्यते । तत्क्रमस्तु एवं न्यरूपि वैशेषिकैः ।

१. वह्नेरभिघातसंयोगे सति प्रथमं परमाणुषु नीलघटनाशकक्रिया जायते ।
२. ततो क्रियतो परमाणुद्वयविभागः ।
३. तृतीयक्षणे परमाणुद्वयसंयोगनाशः ।
४. चतुर्थक्षणेऽसमवायिकारणसंयोगनाशाद् द्व्यणुकनाशः । द्व्यणुकादिनाशक्रमेण नीलघटनाशः ।
५. ततः परमाणुगतनीलरूपनाशः ।
६. ततः स्वतन्त्रेषु परमाणुषु रक्तरूपोत्पत्तिः ।
७. ततो रक्तरूपविशिष्टेषु परमाणुषु रक्तघटारम्भकक्रियादिक्रमेण ।
८. परमाणूनां पूर्वदेशविभागः ।
९. ततः पूर्वदेशसंयोगनाशः ।
१०. ततो रक्तद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगः ।
११. द्व्यणुकोत्पत्तिः ।
१२. ततो द्व्यणुके रक्तरूपोत्पत्तिः । एवं क्रमेण रक्तघटोत्पत्तिर्वैशेषिकदर्शने उपपाद्यते ।

पिठरेषु घटाद्यवयविषु कपालादिपरमाणुपर्यन्तावयवेषु च एकदैव पाकं वदतां नैयायिकानामयमाशयः । परमाणूनां तेजसाऽभिधातसंयोगे जाते नियमेन परमाणुषु घटनाशकक्रिया जायत इत्यत्र प्रमाणाभावेनावयविन्यपि पाकः स्वीकर्तव्यः । अत एव 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञा प्रमात्मिका भवति । पूर्वोत्तरघटयोरैक्यात् ।

एतन्मते द्व्यणुकत्र्यणुकाद्यनन्तावयविनाशतत्प्रागभावादिकल्पनाभावात् कणादमतापेक्षया लाघवं च वर्तते । अत्र क्षणप्रक्रिया एवं वर्तते । प्रथमक्षणे अवयवेष्वयविष्वप्यैकदैव विलक्षणतेजःसंयोगः ।

२. ततस्तेषु पूर्वनीलादिरूपनाशः ।

३. ततः सर्वत्र रक्तरूपोत्पत्तिर्जायत इति ।

एवं रीत्या न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्विषया बहवः सन्ति । परन्तु अत्र यथाशक्ति सङ्गृह्योक्ताः ।

*****

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः मनस इन्द्रियत्वम्

- विद्वान् अविनाशः

मन्यते अवबुध्यते ज्ञायते वा अनेन इति करणव्युत्पत्त्या मन ज्ञाने इति दिवादिकात् मनधातोः, मनु अवबोधने इति तनादिकात् मनुधातोर्वा सुन् प्रत्यये कृते मनः शब्दो निष्पद्यते । एवञ्च विषयज्ञाने यत् साधनं भवति तदेव मन इति मनःशब्दस्यार्थस्सिद्ध्यति । प्रत्यक्षादिषु ज्ञानेषु सुखदुःखादीनाम् उत्पादने मनःसाधनं भवति । शरीरान्तःप्रदेशे वर्तमानं सत्- ज्ञानमुत्पदयती-त्यन्तःकरणमित्युच्यते ।

चिती संज्ञाने इति भौवादिकात् चित् धातोः क्तप्रत्यये कृते चित्तमिति शब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । चित्तादयः शब्दाः मनसः पर्यायवाचकाः भवन्ति ।

तदुक्तममरकोशे-

[१]'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति

मनः शरीरस्यान्तः हृदयप्रदेशमाश्रित्य तिष्ठतीति प्रदेशावच्छेदेन तस्य हृदयम् इति नामापि सम्भवति ।

नैयायिकानां मतम् -

मनस इन्द्रियत्वम् - मनस इन्द्रियत्वविषये न्यायसूत्रेषु किमपि कथितं न दृश्यते । तथापि केचन नैयायिकाः मनस इन्द्रियत्वं साधयन्ति । न्यायदर्शनस्य व्याख्याकारेण आचार्य शालिग्रामशास्त्राणा मनस इन्द्रियत्वं सम्यगवयवस्थापितम् । तेषामभिप्रायः ।

न्यायदर्शने यद्यपि मनस इन्द्रियत्वं न कथितं तथापि वैशेषिकैरपि स्वीकृतं मनस इन्द्रियत्वं वैशेषिकन्यायदर्शनयोः समान तन्त्वित् परमतप्रतिषिद्धम् अनुमतमिति न्यायेन अत्राप्यङ्गी-करणीयम् । गौतमस्यापि मनस इन्द्रियत्वे विप्रतिपत्त्यभावादेव तेन तस्य निरासः न कृतः । अतस्तस्यापि मनसः इन्द्रियत्वमभिमतमेव । एवञ्च मनसोऽपीन्द्रियत्वात् न तज्जन्यं सुखदुःखादिज्ञानमपि प्रत्यक्षमेव भवति अतश्च घ्राणजं, रासनं, चाक्षुषं, स्पर्शनं, श्रौत्रं, मानसश्चेति प्रत्यक्षं षड्विधम् । इन्द्रियपदार्थसन्निकर्षः संयोगः संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति षड्विधोभवतीति यत् कथितं तत्र कारणन्तु

इन्द्रियाणां षट् सङ्ख्याकत्वमेव । इन्द्रियाणि षट् भवन्तीति सन्निकर्षाणामपि षट्त्वं संभवति । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना आत्मनः मानसप्रत्यक्षविषया इति ।

एवञ्च नैयायिकानां मते मनस इन्द्रियत्वमस्तीति ज्ञायते ।

मनस इन्द्रियत्वं वात्स्यायनेनापि न्यायदर्शनभाष्ये निरूपितम् । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेशमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्[२] इति सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण प्रत्यक्षं जायत इति प्रत्यक्षलक्षणं गौतमेन निर्दिष्टम् अस्मिन् सूत्रे इन्द्रियपदस्य चक्षुरादिनि बाह्येन्द्रियाण्येवार्थः न तु आभ्यन्तरं मनः । सूत्रे मनसः निवेशाभावात्तस्य इन्द्रियत्वं नास्तीति न वाच्यम् । चक्षुरादीन्दियेभ्यः भिन्नत्वात् मनसः सूत्रे न निवेशः । चक्षुरादीनि बाह्येन्द्रियाणि भूतेभ्य उत्पद्यन्ते । अतस्तानि भौतिकानि । तेषां रुपादि एकैकस्यैकैको विषय नियतो भवति । रूपादिगुणयुक्तमेव चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वं मनस्तु नित्यं भवतीति तस्य भूतेभ्य उत्पत्तिर्नास्ति । मनसः रूपादयस्सर्वेऽपि विषया भवन्तीति तस्यानियतविषयत्वम् । चक्षुरादिवत् मनसः गुणसहितस्यैवेन्द्रियत्वं, न सम्पद्यते । एवं चक्षुरादिभ्यः बाह्येन्द्रियेभ्यः मनसः अन्तरिन्द्रियस्य धर्मभेदोऽस्तीति गौतमेन महर्षिणा पूर्वस्मिन् सूत्रे मनःशब्दो न निविष्टः ।

तर्हि मनस इन्द्रियत्वे, इन्द्रियनिरूपणात्मके 'घ्राणरसन चक्षुस्त्वक् श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' इत्यस्मिन् सूत्रे गौतमेन ब्राह्मेन्द्रियैः घ्राणादिभिः साकं मनसो गणना किमर्थं न कृता ? इति सन्देहे सति वात्स्यायनेनैवं समाधत्तम् । [३]तन्त्रान्तरे वैशेषिकदर्शने मनस इन्द्रियत्वकथनात्, तत्समानतन्त्रे न्यायदर्शनेऽपि कथितं भवति । परमतमस्माभिर्न प्रतिषिध्यते चेत् तदस्माकमभिमतमेवेत्यव-धारणीयम् इति । अत एव न्यायवदर्शने कुत्राऽपि मनस इन्द्रियत्वनिरासो न दृश्यते । एवञ्च नैयायिकानामपि मनस इन्द्रियत्वमभिमतमिति सिद्ध्यति ।

वैशेषिकाः -

मनसः इन्द्रियत्वम् - मीमांसका अपि मनसः इन्द्रियत्वं साधयन्ति । चक्षुरादीन्द्रियवत् मनोऽपि ज्ञानसाधनं भवतीति तस्य इन्द्रियत्वं सिद्ध्यति । चक्षुरादीनीन्द्रियाणि रूपादीनां ज्ञानमुत्पादयन्ति, मनस्तु सुखदुःखादीनां ज्ञानम् । एतत् चक्षुरादिवत् बाह्यानां विषयाणां मानमुत्पादयितुं न समर्थम् । अपि तु शरीरावच्छिन्नं सत् आन्तरविषयकमेव ज्ञानं जनयतीति मनसः शरीरावच्छिन्नस्यैवेन्दिद्रयत्वमिति मानमेयोदयकारः[४] ।

न केवलं मनः सुखादिज्ञानजनकं, अपि तु रूपादिज्ञानोत्पादने चक्षुरादिपरतन्त्रं सत् तत्राऽपि कार्याणि करोति । अतः चक्षुरादीन्दिद्रयजन्ये प्रत्यक्षज्ञानेऽपि मनसः कारणत्वमस्ति । एवमेव अनुमानादिष्वपि लिङ्गादीनां साहायेन तानि तानि ज्ञानानुत्पदायतीति तत्राऽपि मनसः कारणत्वम् । एवञ्च सर्वेष्वपि मानेषु मनसः प्रवृत्तिरस्तीति ज्ञानसामान्यं प्रति तस्य साधनत्वं वदति मानमेयोदयकारः[५] ।

एवं मनसः विभुत्वपित्वमपि साधयति । आकाशादिवत् मनसः विभुत्वाङ्गीकारे आकाशादिव अनुपंहितत्वात् तस्य इन्द्रियत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य मनसः सकलशरीरोपाधित्वस्वीकारात् इन्द्रियत्वमस्तीति समादधाति[६] ।

प्रभाकरमतानुयायी शालिकानाथोऽपि मनसः इन्द्रियत्वं निर्दिशति । चक्षुरादीन्दिद्रयपेक्षया सर्वशरीरवृत्तित्वात् तस्य वैशिष्ट्यम् । मनः त्वक्च सर्वेषु शरीरेषु अविशेषे इन्द्रिये भवतः[७] ।

मण्डनमिश्रः मनसः अन्तरिन्द्रियत्वम् स्वीकृत्य तस्य बहिः स्वातन्त्र्यं नास्तीति निरूपयितुं बहिःस्वातन्त्र्याङ्गीकारे च मनसः अन्धबधिरादयो न भवेयुरिति सूचयति[८] ।

मनसः आन्तरिकसुखादिसाधने एव स्वातन्त्र्यम् । बहिरपि स्वातन्त्र्याङ्गीकारे चक्षुरादीन्दिय-हीनस्यापि मनसः सत्वात् तेनैव सः रूपादिप्रत्यक्षमधिगच्छति । एवं श्रोत्रेन्द्रियहीनोऽपि शाब्दं प्रत्यक्षम् । अन्धादीनां यथा चक्षुराद्यभावः तथा मनोऽपि न भवतीति न वाच्यम् । तेषां पूर्वानुभूतविषयस्मृतिदर्शनात् । निर्मनस्कत्वे स्मृत्याद्यभावप्रसङ्गः । मनः स्वतन्त्रतया चक्षुरादिनिरपेक्षमेव यदि रूपादिग्रहणे समर्थं स्यात्, तर्हि लोके कोऽप जनः अन्धः पिबधिरो वा न भवेत् इति मण्डनमिश्रस्याशयं स्पष्टयति वाचस्पतिमिश्रः[९] ।

मीमांसकानां मनोवैभववादं नैयायिकाः खण्डयन्ति । युगपत् मानानुत्पत्तिलक्षणमनुसृत्य मनसः अणुरूपत्वं सिद्ध्यति । मनसः विभुत्वाङ्गीकारे तु शरीरव्यापि मनोद्वारा शिरस आरभ्य पादपर्यन्तं जायमानानां युगपत् ज्ञानं भवितव्यम् । अस्य समाधानं चिदानन्दपण्डितेन नीतितत्त्वाविर्भावे एवं प्रदत्तम् - युगपत् ज्ञानानुपपत्तिः मनसः लिङ्गमिति स्वीकर्तुं न शक्यते । यथा विभुनः मनसाऽपि उपाधिस्वीकारद्वारा युगपत् ज्ञानानुपपत्तिः साधयितुं शक्यते । तथैव शतावधानिन एकस्मिन्नेव काले अनेकानि ज्ञानान्युत्पद्यन्त इति मनसो विभुत्वं सिद्धं भवतीति ।

इत्थं केषाञ्चिन्मते मनोवैभववादः प्रदर्शितः । अधुना अणुत्ववादिनां मतान्युपन्यस्यन्ते । प्राभाकरः

मनसः अणुत्ववादि इति पूर्वमेव कथितम् । तेष्वग्रगण्यः महा महोपाध्यायः श्री शालिकानाथमिश्रः[१०] स्वीये प्रकरणपञ्चिकाख्ये ग्रन्थे मनसः अद्रव्यद्रव्यत्वं प्रतिपाद, तस्य परम महत्परिमाणवत्वा...कारे विभुद्रव्येणात्मना साकं संयोगो न घटत इति वदति । अवयवरहितद्रव्ययोः, अस्पन्द द्रव्ययोश्च परममहत् परिमाणवतोरुभयोर्विभुनोः द्रव्ययोः संयोगो न जायते । संयोगस्त्रिविधः अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः, संयोगजश्चेति । विभुत्वे मनसः विभुद्रव्येणात्मना साकं त्रिविधोऽपि संयोगो न स्पन्दद्यत इति तस्याभिप्रायः । तथा च मनसः अणुपरिमाणवत्वमेवाभी...मिति सिद्धम् । अणुत्वे तु मनसः आशुतरसञ्चारित्वात् शीघ्रं तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानतां प्राप्य आत्मसंयोगद्वारा ज्ञानमुत्पादयति[११] ।

एवं कुमारिलभट्टमतानुयायी गागाभट्टोऽपि मनोऽणुत्ववादीति ज्ञायते । अनेन स्वमतखण्डनार्थं मनोवैभववादस्तिरस्कृतः । अतीन्द्रियं मनः केवलं आत्मतद्योगगुणतद्गतजातिमात्रग्रहणे स्वतन्त्रं भवति । बाह्ये विषये मनसः स्वतन्त्रता नास्ति । तत्र कारणन्त्वणुत्वमेव । अणुपरिमाणस्य मनसः देहात् बहिर्भावो न सम्भवतीति तत्र सन्निकर्षो न जायते । एवमेव युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिः तस्याणुपरिमाणवत्वे प्रमाणमिति गागाभट्टस्याभिप्रायः डा.एस.वी.रघुनार्थाचार्यैरुद्धृतः[१२] ।

इत्थमेव भाट्ट प्रस्थानधौरेयः पार्थसारथिमिश्रोऽपि मनोऽणुत्ववादमेव समर्थयतीति डा.एस्.वी.रघुनाथाचार्याः प्रकटयन्ति । पार्थसारिथिमिश्रस्य मनोविचारं प्रस्तूय तत्र 'अन्यमनस्कस्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् अन्यमनस्कत्वम् अणुतादशायामेव युज्यत इति तस्यापि मनसः अमुतायामेव नैर्भयमिति गम्यते' इति श्रीरघुनार्थाचार्याः आहुः[१३] ।

एतत्परिशीलनेनेदं वक्तुं शक्यते यत् मीमांसकेषु भाट्ट प्रभाकरमतानुयायिषु अनेके न्यायवैशेषिकादिमतानुसारं मनसः विभुत्वं निराकुर्वन्तः अणुत्वमेव प्रतिपादयन्तीति । इत्येवं क्रमेण न्यायवैशेषिकमतयोः मनस इन्द्रियत्वम् निरूपितम् ।।

***

End Notes :

१. अमरकोशः - १.५.३१

२. न्यायदर्शनम् -१.१.४.पृ.स.२६

३. तन्त्रातरसमाचारौ तत् प्रत्येतव्यमिति - परामतप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः - वात्स्यायनभाष्यम् - १.१.४ पृ.सं. ३२

४. मनस्तु सुखाद्यपरोक्षज्ञानसाधनेन्द्रियत्वेन कल्प्यते । तस्य च विभुत्वं साधयिष्यते । तथाऽपि शरीरावच्छिन्नस्यैव तस्येन्दिद्रयत्वम् । मानमेयोदयः ; पृ.सं.१२

५. रूपादिज्ञानेष्वपि तत् चक्षुरादि परतन्त्रं प्रवर्तत एव । अनुमानादिष्वपि लि.....दि सहायं इति स्थितिः । मानमेयोदयः, पृ.सं.१२.

६. विभुनो मनसः अनुपहितत्वे गगनादिवदिन्द्रियत्वायोगात् उपाधिर्वक्तव्यः । मानमेयोदयः, पृ.सं.२१८

७. सर्व शरीरेषु मनः त्वक्चावी....मिन्द्रियद्वयम् । प्रकरणपञ्चिका, पृ.सं. ३३१

८. स्वातन्त्र्येऽन्धबधिराद्यभावप्रस.....दित्युक्तम् । विधिविवेकः, पृ.सं.८५

९. स्वातन्त्र्ये रूपादौ मनसोऽन्दबधिराद्यभावप्रस.....त् । न खल्वन्धादयो निर्मनस्कास्तेषां स्मृत्याद्यभावप्रस....त् । मनश्चे... क्षुरादिनिरपेक्षमीक्षेत रूपादीन् न कश्चिदन्धबधिरादिः प्रसज्येतेति । न्यायकणिका, पृ.सं. ८५

१०. अद्रव्यद्रव्यत्वेऽपि परममहत्वाभ्युपगमे आत्मना सह संयोगासम्भवः । न हि परममहतोरपरिस्मन्दयोरनवयवयोश्च संयोगापतिः । त्रिविध एव संयोगः अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः, संयोगकर्मजश्चेति । तस्मात् परमाणुपरिमाणं मनः । प्रकरणपञ्चिका, पृ.सं.३३२

११. आ....तरसञ्चारि तत् आ....तरेन्द्रिद्राधिष्ठानद....नात् । प्रकरणपञ्चिका पृ.सं.३३२

१२. ता...तरिन्द्रियं स्वातन्त्र्येण आत्मतद्योग्यगुणतद्गुणतद्गतजातिमात्रग्राहकं बाह्यविषयेषु तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेन्न तस्याणुपरिमाणस्य देहात् बहिर्भावाभावेन सन्निकर्षासम्भवात् । युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिश्च प्रमाणम् । अपि मीमांसका मनोवैभववादिनः । एस्.वि. विश्वविद्यालयः ओरियन्टल् जर्नल्. पृ.सं. ३७

१३. पृ.सं.३६

द्वैतवेदान्ते विशेषः

विद्वान् के. श्रीनिधिः

'अस्त्यत्र प्रमेयविषयः शिंशुपा वृक्षविशेषः मां हिंस्यात् सर्वा भूतानि अग्निशोमीयं पशुमालभेत इत्यत्र समान्यविशेषभावः वर्तते' इत्यादौ वैलक्षण्यार्थकः विशेषशब्दः प्रयुक्तः। तथा च भेदाभावेऽपि यत्र भेदव्यवहारादिकार्यं भवति तन्निर्वाहायाचार्यैः भेदप्रतिनिधितया विशेषो नाम पदार्थः अभ्युपगतः। यथा घटरूपयोर्गवाश्वादिवद्विविक्तत्वेन प्रतीयभावादभेदस्तावत्प्रमितः । तथापि 'घटस्यरूपं' इत्याधारादेयभावेन व्यवहारः, रूपे ज्ञातेऽपि कदाचित् घयादीनामज्ञानम्, तद्वाचकयोः शब्दयोः पर्यायताभावः, रूपरसादीनामनेकत्वेऽपि घटस्यानेकत्वाभाव इत्यादिरूपानां घटेन निर्विशेषभेदे सर्वथानुपपद्यमानं रूपादीनां धर्मिणा निर्विशेषभेदं निवारयतेषां घटविषेषत्वं व्यवस्थापयति। रूपादीनां घटेन भेदाभावेऽपि अपर्यायशबदव्यवहारादि भेदकार्यनिर्वाहाय कश्चन विशेषो नाम पदार्थोऽङ्गीकारर्य एवेत्यर्थापत्या विशेषस्यातिरिक्तपदार्थतं सिध्यति । तदुक्तम्-

'[१]भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः ।
विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेतः' ।। इति ।

एवं प्रत्यक्षमपि विशेषे प्रमशरं भवति ।

तदुक्तमाचार्यैः -

[२]'उक्त्वा धर्मान्पृतक्तवस्य निषेधादेवमेव हि ।
विशाषो ज्ञायते श्रुत्या भेदादन्यश्च साक्षित' ।। इति ।

अस्यायमर्थः '[३]सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' '[४]यः सर्वज्ञः (स) सर्ववित्' 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गणाः' इत्यादौ असङ्ख्यान् धर्मानस्मिन्नुक्त्वा

'[५]यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ।
'[६]नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ।।

इत्यादिश्रुतिषु भगवति स्वभिन्नधर्माणां 'नानेव' इत्यत्र इवशब्देन भिन्नाभिन्नधर्माणाञ्च निषेधात्तेषां भगवताभेदेऽप्यपर्यायशब्दवाच्यत्वम्, एकत्वानेकत्वादिभेदव्यवहारोऽपि सर्वेषां

साक्षीप्रमितः वर्तते । तथा च तादृशश्रुतिसहकृतसाक्षी तेषां धर्माणां ब्रह्मणा सविशेषाभेदं - साधयन्ती भेदाभावेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहकविशेषे प्रमाणं भवति । न च भेदेनैव तादृशव्यवहारे किं विशेषेणेति वाच्यम् । भेदस्योक्तश्रुतिबाधितत्वात् ।

एवं तादृशभेदव्यवहारसहकृतरूपादीनां घटादिना सह गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलभ्यमानाभेद-ग्राहकप्रत्यक्षमपि विशेषप्रमाणं भवति । न च प्रत्यक्षस्य केवलं धर्मधर्मिणोरभेदसाधकतया कथं विशेषे प्रमाणत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य तसय धर्माणां धर्म्यभेदसाधकत्वेऽपि भेदव्यवहारानु-गृहीतस्य च विशेषसाधकत्वं युक्तमेव । न हि सहकारिणामभावे करणानां या शक्तिः सैव सहकारिसमवधानेऽपि । प्रत्यक्षस्य संस्कारसहकृतस्य अतीतगोचरत्वादुपपत्तेः ।

एवं सर्वैरप वादिभिः स्वसमयपरिरक्षणार्थं विशेषोऽङ्गीकार्यः । तथाहि- भेदवादिनोऽभेदवादिने भेदाभेदवादिन इति त्रिविधा प्रसिद्धाः । तत्र भेदवादिनः धर्मधर्मिणोः इहेदमित्यबाधितप्रतीतिबलात् भेदमभ्युपगम्य विशिष्यव्यवहारनिर्वाहाय समवायसम्बन्धिमङ्गीकुर्वन्ति । तैरपि विशेषोऽङ्गीकार्य एव । ते हि गटे रूपमित्याद्यबाीधितेहप्रतीतिब्रलात् गुणादीनां गुण्यादिना साकं समवायमकुर्विन्ति । तद्वदेवेह तन्तुपटयोः समवाय इत्यत्राप्यबाधितेहप्रत्ययसत्वेऽपि समवायतन्तुपटयोः समवायान्तराङ्गीकारे ताीऽपीहप्रत्ययनिर्वाहाय समवायान्तरमित्यनवस्थाभयात् तयोः सम-वायमनङ्गीकृत्य ततस्वरूपत्वेनैवाङ्गीकुवन्ति । तथाच तन्तुपटसमवायस्य तन्तुपट-स्वरूपत्वेऽपि इह तन्तुपटयोः समवाय इति व्यपदेशभेदनिर्वाहाय समवायस्य तेन सह निर्विशेषभेदोऽङ्गीकर्तुं न शक्यते । किन्तु तद्विशेषत्वमेव समवायस्य । तस्मात् भेदवादिभिः अवश्यं विशेषोङ्गीकार्य एव ।

न चैवं विशेषेऽपि 'विशेषो द्रव्यगत' इत्यादि तद्गतत्वव्यवहारनिर्वाहाय विशेषद्रव्यगतत्वयोः यावदाश्रयभावित्वेनाभेदाद्विशेष एवाङ्गीकार्यः । तत्रापि तादृाव्यवहारोऽस्तीति तत्रापि विशेषाङ्गीकारे चानवस्थेऽति वाच्यम् । विशेषस्य स्वनिर्वाहकतया द्रव्योऽङ्गीकृतस्यैव तस्य स्वस्मिन्नपि भेदव्यवहाानिर्वाहकतया विशेषे विशेषान्तरानङ्गीकारेणानवसृताभावात् ।

न च गुणगुणिनोः भेदं समवायश्चाङ्गीकृत्य समवाये तद्गतत्वव्यवहारनिर्वाहाय समवायान्तरं नाङ्गीक्रियते । येनानवस्था स्यात् । किन्तु तसैव समवायस्य स्वनिर्वाहकतया स्वस्मिन्नपि भेदव्यवहारनिर्वाहकत्वं युज्यतेऽपि वाच्यम् ।

स्यादेतदेवं यदि समवायः प्रामाणिकः स्यात् । न चैवम् । समवाये प्रमाणाभावात् । न हि लौकिकानां भूतलेघटसंयोग इतिवत् कपाले घटसंयोगः वर्ततेऽपि प्रतीतिरस्ति । न चैवं

विशेषस्याप्यप्रामाणिकत्वात्तस्यापि स्वनिर्वाहकत्वमनङ्गीकृत्यानवस्ता परिहारो वा इहेदमिति भेदव्यवहारनिर्वाहो वा न युक्त इति वाच्यम् । गुणगुणिनोः अपर्यायशब्दवाच्यत्वान्यथानुपपत्यैव विशेषसिद्धेः ।

न च 'गुणगुण्यादिविषिष्टबुद्धिः सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धपूर्विका अबाधितेह प्रत्येयत्वात्' इति प्रमाणस्य समवायेऽपि विद्यमानत्वेन स्वस्याप्यनवस्था परिहाराय स्वनिर्वाहकत्वं युक्तमेवेति वाच्यम् । इह तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्यये सम्बन्धभिन्नसम्बन्धपूर्वकत्वाभाववत्यबाधितेह-प्रत्ययत्वस्य सत्वेन व्यभिचारात् । न चापर्यायशब्दवाच्यत्वस्यापि घटपटादौ विशेषाभात्रेपि सत्वेन तस्यापि व्यभिचारितत्वेन विशेषासाधकत्वात् विशेषेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । केवलमपर्यायशब्दवाच्यत्वस्यास्माभिः हेत्वकरणात् । कित्वभिन्नेष्वपर्यायशब्दवाच्यत्वनिवोहायैव विशेषोऽङ्गीक्रियते । घटपटयोस्त्वपर्यायशब्दवाच्यत्व सत्वेऽप्यभेदाभावान्न व्यभिचारः ।

न च, स्यादेतदेवं यदि गुणगुण्यादिनाभेदः प्रामाणिकः स्यात् । न चैवम् । सर्वत्र घटे रूपमित्यादि भेदव्यवहारेण भेदस्येव सर्वत्र प्रमितत्वेन तेषामभेदस्यैवाभावात् इति वाच्यम् । इह समवायेऽस्तित्वं, समवाये प्रमेयत्वं, ज्ञाने विषयित्वमित्यादावभिन्नेऽपि भेदव्यवहारदर्शनेन भेदव्यवहारस्य भेदासाधकत्वस्य पूर्वमुतत्वात् । तस्मात् गवाश्वादिवत् भेदेनानुपलमभात्तत्राभेद एवाङ्गीकार्यः । न च गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्बोऽपि नीरक्षीरादि समानद्रव्याभिघाते सति भेदेऽपि विवेकेनानुपलम्बात् व्यभिचारिति वाच्यम् । विवेकेन प्रमाणसामान्यानुपलम्भो हि हेतूक्रियते । न च क्षीरनीरयोः केनापि प्रमाणेन .....ववकः.... नोपलब्धः । गुणादीनां गुण्यादिना तु केनापि प्रमाणेन विवकानुपलम्भादभेदेऽपि भेदव्यवहारस्याङ्गीकार्यत्वात्तन्निर्वाहाय विशेषोऽङ्गीकार्य एव ।

अपि च भवद्भिरिहेदमित्यादि भेदव्यवहारनिर्वाहाय गुण्यादिभिः सहाभदोऽङ्गीकृतः समवाये तद्गतत्वा, अस्तित्व, प्रमेयत्वादीनामिहेदमिति भेदव्यवहारस्य विद्यमानत्वेऽपि तत्र भेदमनभ्गीकृत्य तेषां तत्स्वरूपविशेषत्वमङ्गीकृत्य भेदव्यवहारनिर्वाहः कृतः । एवं केषुचित् स्थलेषु भेदव्यवहारनिर्वाहाय भेदः समवायश्चोररीकृतः । अन्यत्र तेषां तत्स्वरूपत्वमङ्गीकृत्य विशेषेण भेदनिवोहः कृतः । एवं भवद्भिरपि तद्गतत्वाद्यभिन्नधर्मेषु इहेदमिति व्यवहारनिर्वाहायावश्यमङ्गीकार्येण विशेषेणैव गुणदीनामपि द्रव्यविशेषत्वमङ्गीकृत्य भेदव्यवहारनिर्वाहसम्भवे द्वैविद्यकल्पने कल्पनागौरवात् । न च तद्गतत्वादीनां सामवायादना भेद एवाङ्गीक्रियते, न तु तेषां तदिविषत्वमिति वाच्यम् । समवाये विद्यमानां तद्गतत्वादीनां द्रव्यगुणादावन्तर्भावासम्भवेन

तेषामतिरिक्तत्वेस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् सूपत्त्तपदार्थनियमभङ्गः स्यात् । एवमस्तित्वादिष्वप्य-स्तित्वादीनां विद्यमानत्वेन तेषामधिकरणभेदे ताप्यस्तित्वमस्तीति धर्मसन्तानादनवस्था च स्यात् ।

एतदप्याह भगवान् भाष्यकारः -

'"षट् पदार्थातिरेकः स्यात् पदार्धानियमेऽपि हि ।
धर्मस्य धर्मसन्तानादवसथा स्वनिर्भवेत् ।।' इति ।

अनास्याभयादेव हि तेन गोत्वं सदिति सामान्ये सामान्यव्यवहारसद्भावेऽपि जातिर्नाङ्गीकृता ।

तदुक्तम् -

''सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो यतः ।
नाङ्गीकृतः स च यदि नानवस्था क्वचिद्भवेत्' ।। इति ।

तदाह सूत्रकारोऽपि -

'[९]ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ' इति ।

एवं गुणादीनां गुण्यादिनां ये अभेदमङ्गीकुर्वन्ति । ते तु प्रत्यक्षेण गवाश्वादिवद्विविक्तत्वेनानुप-लम्भातयोरभेदं भेदव्यवहारनिर्वाहार्थं भेदश्चाङ्गीकुर्वन्ति । तत्र विशेषाभावे च एकत्रैकप्रतियोगिकयोः भेदाभेदयोः कुत्राप्यनुपलम्भात् साङ्कर्यवारणं सर्वथाऽशक्यम् । अन्यथा भेदाभेदवदेव सर्वेषामपि विरुद्धानां पदार्थानामेकत्र सहावस्तानसम्भवेन विरोधवार्तैव लुप्येत । तयोः सहावस्थानस्य प्रमाणसिद्धत्वद्विरोधस्य दर्शनमूलत्वेन सहावस्थितत्वेन दृष्टे विरोधो वक्तुं न शक्यते इति चेत् सत्यम् । भेदाभेदयोस्तावत् भावाभावरूपत्वेन विरोधः सर्वानुभवसिद्धः । तादृशविरुद्धयोरेकत्राव-स्थानं तन्निर्वाहकविशेषेण विना न सम्भवति । विशेषो ह्यन्यत्र विरुद्धत्वेन दृष्टयोरविरोदः क्वचित्प्रमितः तन्निर्वाहकतयैव धर्मिग्राहकमानेन प्रमितः । यथाभिन्ने भेदव्यवहारोऽन्यत्र विरुद्धत्वेन दृष्टः गुणगुण्यादिषु प्रमाणसिद्धश्च । तन्निर्वाहो हि विशेषेण भवति ।

नचैवं सर्वत्र विशेषेणैव व्यवहारनिर्वाहे किं भेदेनेति भेदविलयप्रसङ्गः इति वाच्यम् । विशेषो हि भेदप्रतिनिधितया यत्राभेदः प्रमितः तत्र भेदासम्भवेन भेदकार्यनिर्वाहर्थमङ्गीकृतः । सर्वत्र भेदकार्यस्य तेनैव तस्य भेदत्वमेव स्यात् । न तु तत्प्रतिनिधित्वम् । तस्मात् यत्र भेदाभावः प्रमाणसिद्धः भेदकार्यश्च दृश्यते तत्र भेदप्रवोसम्भवात् भेदप्रतिनिधित्वेन तत्कार्यं विशेषः निर्वहति ।

अत एवायावद्रव्यभाविगुणगुण्यादीनां 'तस्मिन् सत्यप्यसत्वादि'ति हेतुना भेदस्यैव प्रमितत्वेन तयोरभेदाभावात् तत्र भेदकार्यं भेद एव करोति । न तु विशेष इति न तत्र विशेषोऽङ्गीकार्यः तस्मादेव तर्हि भेदाभेदोऽङ्गीकृतः । एतदप्युक्तमाचार्यैः -

''[10]भेदो नाशे भवेत्तथा ।
[11]सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपकाः ।
भावे त एव चोच्छेदात्तद्ये च समस्तशः ।।' इति ।

तस्मात् सर्वैरपि वादिभिः स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थं विशेषोऽङ्गीकार्य एव । श्रीवादिराजश्रीचरणैः युक्तिमल्लिकायम् -

यथा हनूमान् गन्धमादनपर्वतमानीय सर्वेषां जीवरक्षणं कृतवान् तद्वत् भगवानाचार्योऽपि विशेषनामकपदार्थं प्रमाणेन तस्मादुक्तमाचार्यैः -

''[12]एतादृशे विशेषेऽस्मिन् को द्वेषो वादिनां भवेदि'ति ।।

*****

End Notes :

१. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ-१, पा-१, श्लो.१०९
२. ऋग्भाष्यम्
३. तैत्तरीयोपनिषत् ब्रह्मवल्ली मं.२
४. मुण्डकोपनिषत् प्र.खा.१, म.९
५. कठोपनिषत् अ.२,व.१, मं.१४
६. कठोपनिषत् अ.२,व.१, मं.११
७. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,श्लो.१०६
८. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,श्लो.१०७
९. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,सू.१३
१०. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,श्लो.१०८
११. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,श्लो.११२
१२. श्रीमदनुव्याख्यानम् - अ.२,पा.२,श्लो.१०२

*****

अवयवविमर्शः

विद्वान् ऐतरेय भारद्वाजः
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्

इह खलु जगतीतरे प्रमेयव्यवस्थापकं खलु प्रमाणपदवाच्यमिति सुविदितम् । तदेतच्च प्रमाणं बहुधा प्रविभक्तम् । परन्तु सत्स्वप्येतेषु विवादेषु न कोऽपि वैदिको दार्शनिकः अनुमानस्य मानतामाशङ्कते ।

तत्राप्यनुमानं नाम 'अनुमितिकरणम्[१]' । तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र परोपदेशानपेक्षस्वानुमितिहेतुः स्वार्थम् । यत्परोपदेशमपेक्षते ततपरार्थानुमानम् ।

तस्य च परोपदेशस्य कियन्त्यवयवानि सन्तीत्यत्रास्मिन्विषये महान्मतभेद। दरीदृष्यते । तद्यथा—

१. दाशवयववादः	२. पञ्चावयववादः	३. चुरवयववादः
४. त्र्यवयववादः	५. द्व्यवयववादः	६. एकावयववादः
७. अनियमवादः		

दशावयववादः

उपलब्धेषु प्राचीनग्रन्थेषु दशावयवव्यवस्थापि चाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभूता भवति । सापि न्यायभाष्य[२]-न्यायसिद्धान्तमञ्जरीप्रकाश[३]-मणिप्रकाशादिशु[४] प्राचीनन्यायसिद्धान्तानुसारिषु ग्रन्थेषु । तत्र महर्षिणा वात्स्यानेन स्वविरचिते भाष्ये दशावयववादसम्बन्धिनी व्यवस्था इत्थं प्रस्तूयते । यथा —

१. प्रतिज्ञा २. हेतुः ३. उदाहरणम् ४. उपनयः ५. निगमनमा ६. जिज्ञासा ७. संशयः ८. शक्यप्राप्तिः ९. प्रयोजनम् १०. संशयव्युदासः इति ।।

निर्युक्तिगाथानामके ग्रन्थे दशावयवव्याख्यानस्य प्रकारद्वयसंविधानसमस्तीति नूयते । यथा-

प्रथमप्रकारः

१. प्रतिज्ञा	२. प्रतिज्ञाविशुद्धिः	३. हेतुः
४. हेतुविशुद्धिः	५. दृष्टान्तः	६. दृष्टान्तविशुद्धिः

७. उपसंहारः ८. उपसंहारविशुद्धिः ९. निगमनम्
१०. निगमविशुद्धिः

द्वितीयप्रकारः

१. प्रतिज्ञा २. प्रतिज्ञाविभक्तिः ३. हेतुः
४. हेतुविभक्तिः ५. विपक्षः ६. प्रतिषेधः
७. दृष्टान्तः ८. आशङ्का ९. आशङ्काप्रतिषेधः
१०. निगमनम्

न्यायभाष्ये कृतमवयवव्याख्यानं निर्युक्तिगाथाग्रन्थीयावयकव्याख्यानतः सर्वथा विभिन्नमस्ति । इदमेव प्रकाणदव्यस्वरूपं वैलक्षण्यं विभिन्नपरम्परायाः प्रतीकभूतं भवति । नवीननैयायिकरीत्यैतेषां प्रथमपञ्चावयवातिरिक्तपञ्चावयववाक्यानां नास्ति किमपि मूल्यम्, सर्वथा निरसनीयाश्च ते सन्ति ।

पञ्चावयवपरम्परा

पञ्चावयवपरम्परां सर्वप्रथममान्वीक्षिकीशास्त्रजन्मप्रदाता महर्षिगौतम् एव स्वीकृतवान् । स च गौतमो तां परम्परां सूत्ररूपेण दर्शितवान् । तत्रापि प्रत्येकस्यावयवस्य लक्षणमपि सूत्रद्वारैव स्पष्टं चकार । येषामाशा पश्चात् महर्षिणा वात्स्यायनेन स्वभाष्यद्वारा विशदीकृतः ।

न्यायसूत्रकारद्वारा प्रदर्शिताः पञ्चावयवाः

१. प्रतिज्ञा २. हेतुः ३. उदाहरणम् ४. उपनयः ५. निगमनम्

एतेषामवयवानां महदेवेदं वैशिष्ट्यं यदेते स्वोत्पत्तिकालमारभ्यैव इदानीन्तनकालावच्छेदेनापि स्वनाम्नि किमपि परिवर्तनं परिवर्धनं चानपेक्षमाणा स्वस्वरूपेणावतिष्ठन्ते । यद्यपि अन्यत्र अनेकेषु विषयेषु नव्यनैय्यायिकैर्महत्त्वपूर्णान् परिष्कारान् सम्पाद्य कियन्ति कृतान्यपि परवर्तनानि, कृतानि च तेषां नामान्तराणि, यथा हेत्वाभासप्रकारपरिष्कारेषु सत्प्रतिपक्षासिद्धाबाधिता हेत्वाभासाः प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीतशब्देनोच्यन्ते, एतान्येव च तषां सन्ति नामान्तराणि । परन्तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमानां पञ्चानामवयवानां नाम्नि प्रयोगे वा वर्तमानकालावच्छेदेनापि किमपि परिवर्तनं परिवर्धनं वा दृष्टिगोचरतां नायाति । अपि तु एते पञ्चावयवाः स्वस्वरूपे एव स्थितिमन्तो दृश्यन्ते ।

वैशेषिकसूत्रेषु यद्यपि अवयवानामुल्लेखो न स्पष्टीकृतो वर्तते तथापि भाष्यकारश्रीप्रशस्तपादेन

पञ्चावयवानां प्रयोगः[५], सोदाहरणानि च लक्षणानि सुस्पष्टीकृतानि दृश्यन्ते, तदनुसारमेव तत्र पञ्चावयवानां प्रयोगः स्वीकृतो वर्तते, परन्तु तेषामवयवानां सन्ति नामानि पृथक् पृथग्भूतानि इत्यस्ति एतावानेव विशेषः । यथा प्रतिमा-उपदेश-निदर्शन-अनुसन्धान-प्रत्याम्नायपदाभिधेयानि । एतेषु वैशेषिकदर्शनाभिमतेषु पञ्चावयवेषु प्रथमोऽवयवः न्यायसूत्रानुसारी, द्वितीयोऽप्यवयवो वैशेषिकसूत्रेष्वस्मिन्नेव स्वरूपे बाहुल्येनोपलभ्यते । परन्त्वन्तिमानां त्रयाणामवयवानां नामाधेयस्य निर्वचनं स्वयमेव प्रशस्तपादेनैव कृतमिति प्रतीयते ।।

साख्याचार्य श्रीमाठरमहोदयेन पञ्चावयवनिर्देशावसरे श्रीप्रशस्तपादानामेव अनुगमनं कृतम्[६] । इत्यांस्तु विशेषः यदेभिर्निरूपिता त्रयोऽप्यवयवा दृष्टिगोचरतां यान्ति । पक्ष-हेतु-दृष्टान्तानां नामनिर्वचनं सम्पाद्य प्रतिज्ञा-हेतुदाहरणान्यपि निर्दिष्टवन्तः श्रीमाठरमहोदयाः । पञ्चावयवप्रयोगस्तु साङ्ख्यसूत्रेष्वपि मान्योऽस्ति ये च पञ्चावयवा गौतमानुसारं श्रीविज्ञानभिक्षुणा स्पष्टीकृताः ।

चतुरवयववादः

यद्यपि समुपलब्धेषु सर्वेष्वपि दार्शनिकग्रन्थेषु एवं विधा न कापि परम्परा श्रूयते यस्यामवयवचतुष्टयस्य व्यवस्था समुपलभ्येत । अनन्तवीर्यहेमचन्द्राभिधानकैजैनाचार्यैः केवलमवयवचतुष्टयात्मिकायाः परम्पराया मीमांसकपरम्परानाम्ना उल्लेखनं कृतमिति श्रूयते ।

त्र्यवयववादः

अवयवत्रयस्वीकारपक्षे प्रधानतया सङ्ख्य-मीमांसक-अद्वैतवेदान्तिनामाव परिगणनं भवितुमर्हतीति । साङ्ख्यग्रन्थेषु अवयवचर्चा केवलं माठरवृत्ता[७]वेवोपलभ्यते ।

एतेषां नये पक्ष एव प्रतिज्ञापदप्रतिपाद्यः । मीमांसादर्शने यद्यपि जैमिनिसूत्रेषु तथा शाबरभाष्येऽवयवचर्चायाः सर्वथा अत्यन्ताभाव एव वर्तते । तथापि कुमारिलभयटपार्थसारथिमिश्र-मानमेयोदयकारनीनारायणभट्ट-प्रभाकर-शालिकनाथप्रभृतिभिः मीमांसकैस्त्रय एवावयवा अङ्गीकृता सति सुनिश्चितमेतत् । कुमारिलभट्टेनापि त्रयाणामेवावयवानां सविस्तरं वर्णनं कृतम् । तेषामयमाायः प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणानि, अथवा उदाहरणोपनयनिगमनानि इमे आद्यन्तवन्तस्त्रय एवावयवा आवश्यका । प्रभाकर-शालिकनाथ-नारायणप्रभृतिभिरपि विद्वद्भिस्त्रयाणामेव अवयवानामङ्गीकारो व्यधायि । एतेषां विवेचने एतावानेव विशेषः यदिमे अवयवाः क्रमिकधारां नाङ्गीकुर्वन्ति यथा नैयायिकास्तां स्वीकुर्वन्ति ।

वेदान्तपरिभाषाकारा[6] अपि मीमांसकमतमेवानुसरन्ति । अवयवनिरूपणेऽपि प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणानि, अथवा उदाहरणोपनयनिगमनानि एते एव आद्यन्तवन्तत्रयोऽवयवाः स्वीकृता भवन्ति ।

धर्मकीर्तेः पूर्ववर्तिनो बोद्धाचार्या अपि पूर्वोक्तांस्त्रीनेवायवान् स्वीकृततवन्तः । आचार्यमैत्रेनापि प्रतज्ञाहेतूदाहरणस्वरूपास्त्रय एवायवाः स्वीकृताः । दिङ्गागेनापि त्रय एवावयवाः स्वीकृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तभूता एव त्रयोऽवयवा एतेषां मते सन्ति ।

द्व्यवयववादः

आचायधर्मकीतिः........ जैनतार्किकश्च द्वावेवावयवद्वयवादिनौ स्तः । द्वयोरेतावानेव भेदः यत प्रथमः (धर्मकीर्तिः) उदाहरणोपनयौ स्वीकरोति अपरश्च प्रतिज्ञाहेतू इति ।

धर्मकीतिः प्रतिज्ञाप्रयोगस्य असाधनाङ्गवचनत्वेन कृत्वा निग्रहस्थाने तमन्तर्भावयति । तेषामयमाशयः यत् - पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वैस्त्रिभिर्धर्मैः संपन्नो हेतुः साध्यसाधको भवितुमर्हति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव अनुमानाङ्गत्वेन आवश्यकत्वेन स्वीकृतत्वात् तत्र चोदाहारणस्य व्याप्तिमूलकत्वेन, हेतोरुपनयस्य वा पक्षधर्मतामूलकत्वेन स्वीकार एव समुचितः, तत्रापि क्रमिकत्वं नापेक्ष्यते नैयायिकवत्, एवं दृष्ट्या उदाहरणस्य हेतोश्च अथवा उपनयस्य प्राकरान्तरेण स्वीकारेऽपि प्रतिज्ञास्वरूपस्य पक्षप्रयोगस्य निरर्थकत्वेन एवं निगमनस्य पिष्टपेषणतुल्यत्वेन च सर्वथैवानङ्गीकारात् ।

तेषामिदं कथनमपि समीचीनमेव प्रतिभाति यद् हेतोरुदाहरणस्य वा प्रयोगकाले श्रोतुः पक्षज्ञानस्य स्वयं जायमानत्वेन प्रतिमास्वरूपस्य पक्षज्ञानस्य अनावश्यकतव्ने अवयवत्वं नाङ्गीक्रियताम् ।

जैनविद्वांसोऽनुमानसम्पत्तये प्रतिज्ञाहेत्वोरेवाऽऽवायकतां व्याहरन्ति । यता बौद्धविद्वांसः पक्ष-प्रयोगं प्रतिमास्वरूपमनावश्यकं मन्यन्ते तथैव इमे जैनतार्किका अप्युदाहरणस्य सर्वथेवानावश्यकतां प्रतिपादयन्ति । एतेषां नये एकविधमेव साधनं भवति तच्चाविनाभावभूतम् । अनेनैव अविनाभावभूतेन साधनेन पक्षे साध्यसिद्धिर्जायतेः, विपक्षे बाधकप्रमाणसत्त्वाद् व्याप्तिनिश्चयोऽपि भवत्येव । अतो व्याप्प्तिनिश्चयार्तमुदाहरणोपादानं सर्वथा अनावश्यकमेव प्रतिभाति ।

अन्यश्च-

दृष्टान्तस्तु (उदाहरणन्तु) कश्चिदेक एव व्यक्तिविशेषो भवितुर्महति, व्याप्तिश्च सर्वोपसंहारकत्वेन

सामान्यरूपैव भविष्यति । एकैव हि सा व्याप्तिः सकलधूमसाधारिणी । अतो यदि अस्मिन् महानसादिरूपे दृष्टान्ते कदाचित् कश्चिद् विवादः समुत्पद्यते तदा तन्निवृत्त्यर्थमुदाहरणान्तरमावश्यकं स्यात्, एवं पुनस्तस्मिन्नप्युदाहरणे काचित् शङ्का जायेत तदा तनिवृत्त्यर्थमुदाहरणान्तरमपेक्षित भविष्यति इत्येवं क्रमेणानवस्तादोषः सुस्पष्ट एवेति विभावयन्तु ।

एकावयववादः

दार्शनिके जगति अवयवप्रयोगकाले केवलमेक एवावयवः सर्वप्रार्थम्येन स्वीकृतो धर्मकीर्तिना । एतस्य एकावयवप्रयोगस्य व्यवस्था धर्मकीतिना विशिष्टादिकारिणां विदुषामेव कृता । परन्तु तेषामेकमात्रहेतुप्रयोगे उदाहरणमपि समाविष्टं भवति, अतस्तेषामयं हेतुप्रयोगो नोदाहरणशून्यः, एतदर्थमयं हेतुस्वयूपोऽवयवप्रयोगोऽवयवद्वयस्य संयुक्तमेकं रूपान्तरमस्तीत्यत्र नास्ति कश्चिल्लेशतोऽपि सन्देहानध्यवसायावसरः ।

अवयवनियमविमर्शः

तदेवं निरुक्तेऽवयवनियमे बह्वस्वरसं प्रकटयन्त्यनियमविदः । तथाहि— उक्तेऽवयवनियमे किं मानम् ? न च व्याप्तिविशिष्टलिङ्गपरामर्शस्यानुमितिजनकत्वेन यावता तादृशधीस्तावताऽकाङ्क्षा-क्रमेणावयवानामप्रयोगे न्यूनत्वांपत्तिः । ततश्च साध्यानुपस्थितिदशायां हेत्वाकाङ्क्षानुदयात् तदुपस्थित्यर्थमवश्यं प्रतिज्ञाप्रयोगः । तदुपस्थिते च साध्ये प्रमाणापेक्षायां तच्छामको हेतुरिति धूमादिति तदपन्यासः । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां परार्माविशेषणीभूतव्याप्तेः प्रथममुपस्थाप-नार्थमुदाहरणम् । विशेष्यभूतपक्षधर्मतार्थमुपनयोपयोगः । ततो विशकलितानामनुमितिजनकत्वा-योगात् सर्वस्याप्येकबुद्ध्युपारोहाय निगमनमित्याकाङ्क्षाक्रमेणावयावानां प्रयोगान्न वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् ।

यतो हि—

स्यादेतदेवं यदि परप्रतिज्ञापनार्थमुज्यमानं वाक्यमाप्तवाक्यतया बोधकं स्यात् । नः चैतदेवम् । वाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वेनानाश्वासप्रसङ्गात् । यद्याश्वासस्तर्हि प्रतिज्ञामात्रेणाप्याकाङ्क्षाशान्तेः । इतरथा दशावयवानामप्यबोधकत्वापत्तेः । अपि तु गृहीतव्याप्त्यादिकं पुरुषं प्रति व्याप्त्यादिस्मारकतत्वेन, अगृहीतव्याप्त्यादिकं प्रति तज्जिज्ञासाजनकत्वेनोपयुज्यते । ततश्च न्यायनयानुसारं व्याप्ति-पक्षधर्मताभ्यां वाऽनियमवादानुमतव्याप्तिसमुचितदेशवृत्तित्वाभ्यां वा यावता तत्स्मृतिः तावदेव प्रयोक्तव्यम् । अन्यताऽन्वितोपयुक्तापुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगात्मकाधिक्यमुद्भाव्येत ।

अनियमवादेऽवयवप्रयोगप्रकारः

नन्वेवं तर्हि कथमवयवप्रयोगोऽभिमतः भवतामिति चेदेवम् -

१. 'पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्वान्महानसवत' इति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणैकदेशदृष्टान्तवचनमात्रेण तद्बोधः । न चेतः कथं व्याप्तिस्मृतिरिति वाच्यम् । अनुमानमुद्राभिज्ञस्य व्याप्तिग्रहणस्थले सूचिते तत्स्मरणमक्षतमेव । न च व्याप्तिबोधकपदाभावात्कथं तद्बोधः । इतरथा घटभिन्नोनापि पदेन तद्बोधापात इति शङ्क्यम् । भवदुक्तेऽपि यो यो धूमवानित्यादावपि तत्पदाभावोनाशङ्कायास्तुल्य-त्वात् । तत्र तद्बोधाङ्गीकारेऽत्रापि तत्साम्यात् । नापि प्रतिज्ञापदेय्यर्थ्यम् । स्वपक्षं साधयेत्यनुयोगे एव यत्र प्रवृत्तिस्तत्र सपक्षभूतसाध्योपस्थित्यर्थं प्रतिज्ञाया आवश्यकत्वात् ।

२. 'अग्निव्याप्तधूमवत्पर्यतोऽग्निमान्' इति हेतुगर्भप्रतिज्ञामात्रेण वा तदवगमः । लोके शास्त्रे च हेतुगर्भप्रतिज्ञाप्रयोगेण व्युत्पन्नस्य धूमवत्वस्य हेतुत्वज्ञापनात् ।

३. 'अग्निव्याप्तधूमवत्वात्' इति हेतुमात्रेण वा तत्सिद्धिः । न च पक्षासिद्धिः । विवादेनैव प्रतिज्ञासिद्धौ कुतस्तदग्निमानिति प्रश्ने सत्यथवा पर्वतस्याग्निमत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने सत्यस्य प्रयोगस्याभिमतत्वात् । समयबन्धादिना प्रतिज्ञाव्यवहितत्वात्कथं पक्षोपस्थितिरित्यनाशङ्यम् । तदुवरभाविप्रश्नेन तदुपस्थितेरुक्तत्वात् ।

नन्वेवमपि हेत्वाकङ्क्षाशामकेन हेतुना धूमादिति भवितव्यमिति न केनापि प्रकारेण पक्षधर्मताया अलाभ इति चेत्तर्हि तवापि कथं पक्षधर्मता । उपनयेन तल्लाभे मामापि हेतुनैव तल्लाभः । न च बोधकाभावः । पक्षस्य साध्यवत्वे शङ्किते तच्छामकहेतुनावश्यं पक्षसम्बन्धिन एवं तस्य बोधात् । तत एवोपनयोऽप्यधिकः ।

४. 'धूमवन्महानसवत्पर्वतोग्निमान्' इति सप्रतिज्ञाहेतुगर्भदृष्टान्तवचनमात्रेण वा तन्निरूपणम् । न चात्र व्याप्तिपक्षधर्मतानिरूपणोपायाभावः । महानसवदित्यनेन व्याप्तिग्रहस्थलप्रदर्शनेन व्याप्तेः तद्विशषणीभूतेन च धूमवदित्यनेन पक्षधर्मतायाश्च प्रतीतेः ।

५. 'अग्निव्याप्तधूमवान्पर्वतः' इत्युपनयेन वा बोधः ।

६. 'व्याप्तिमद्धूमवत्वात्पर्वतोऽग्निमान्' इति केवलनिगमनेन वा ।।

यद्वा धूमवत्वात् इत्येव हेतुः । नापि तत्र व्याप्त्याद्यपेक्षा । तथैवावयवान्तरेऽपि वह्निमान् इत्येव । न चैवं न्यूनतापत्तिः । धूमवत्वादिति वादिनः प्रथमकक्षा, कथमत्र व्याप्तिरिति द्वितीयकक्षा, यो

यो धूमवानिति व्याप्त्यभिधानवादिनस्तृतीयकक्षा, व्याप्तस्य कथं समुचितदेशवृत्तित्वमिति चतुर्थी, वह्निव्याप्तधूमः पर्वतेऽस्तीत्युपनयवादिनः पञ्चमी कक्षेत्येवंरूपेण कथाप्रवृत्तेः प्रतिवादिन आकाङ्क्षाक्रमेण व्याप्त्यादेस्तृतीयकक्ष्यासूक्तिसम्भवात् ।

शङ्कानिरासार्थमवयवनियम् याक्षेपनिरासः

नन्वावश्यक एवावयवनियमः । तथाहि-

प्रतिज्ञाप्रयोगेण पक्षे वह्निरूपप्रमेये उपस्थिते तत्र तन्निश्चयार्थं हेतुवाक्येन लिङ्गे प्रमाणतयाभिहिते यावल्लिङ्गं विरोधानैकान्तिकानध्यवसितासिद्धि-सिद्साधनता-बाध-सत्प्रतिपक्षात्मकनिखिलदोष-पङ्कनिमग्नं तावन्न कस्यचिदर्शस्य बोधकमिति स्थिते तद्दोषमूलोत्पाटनायोदाहरणादयोऽपेक्षिताः । तत्रोदाहरणेन व्याप्तौ सिद्धायां तत्सम्बन्धिनां विरोधानैकान्तिकानध्यवसितादोषाणां निरासः । उपनयेन पक्षे लिङ्गवृत्तित्वसिद्धेः तदवृत्तित्वप्रयोज्यासिद्धेर्निरासः । निगमनस्य खलु सिद्धे सत्यारभ्यमाणत्वेन नियमार्थत्वात्तस्मादेव नान्यस्मादिति नियमे च सिद्धे तादृशहेत्वनुवादेन सिद्धसाधनतापरिहारः, अन्यनिमिवसिद्ध्यभावस्य नियमपलँत्वात् । अग्निमानेनव न त्वनग्निक इति साध्यनियमानुवादेन च तदभावप्रतिपादकप्रबलप्रमाणविरोधप्रयुक्तबाधस्य, तदभावप्रतिपादक-समबलप्रमाणविोधप्रयुक्तसत्प्रतिपक्षस्य च निरासः सुशक एव । तदेवं पञ्चावयवनियमस्य नितरामुपयोगाद्धेतुदोषनिरासे तत्कथमुच्यतेऽयमनुपयुतो नियम इतीति चेत् ।

तदतीव मन्दम् । यद्यादावेव सकलशङ्कानिरासस्तर्हि तस्यैव कथापरपर्यायस्य परार्थानुमानापातात्तच्छङ्कानिरासकस्य कृत्स्नस्यापि कथायाः परार्थानुमानतापातः । ननु हेत्वाभासादिदोषदुष्टतारूपावान्तरशङ्का पञ्चावयवप्रायोगमोंणि निस्यत इति तावदेवैकं महावाक्यमित्युच्यत इति चेत् तर्हि पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिशङ्कानिवर्तकत्वं प्रतिज्ञादीनामप्यस्तीति तेषामपि प्रत्येकं महावाक्यत्वं स्यात् ।

किञ्च च युगपत्पञ्चावयवप्रयोगेऽपि त्वदभिमतोपनयनिगमनयोरेव प्रत्येकं व्याप्त्याद्यभिधाने शक्तत्वेन नावयवान्तराणामुपयोगः । तस्मान्नवयवान्तराणामुपयोगः ।। उदाहरणदिनियमानपेक्षणम् ।

एवमेवोहरणेऽपि या यो दूमवानसावग्निमानिति पूर्वभागस्य यथा महानस इत्युत्तरभागस्य वा व्याप्त्युपस्थापकत्वेनान्यतरभागस्य वैय्यर्थ्यम् । अत एव तत्प्रयोगेऽप्याधिक्यं स्यात् ।

नापि तत्र यत्तत्छब्दयोर्विप्स्यावसरः । न च वीप्साभावे व्याप्त्यन्तर्गतं साकल्यं न बुध्येतेति

वाच्यम् । 'गौर्न पदा स्पृष्टव्या' इत्यादिषु वीप्साभावेऽपि सर्वोपसंहारय सिद्धेरत्रापि तत्सम्भवात् । ननु तर्हि 'यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नथ तन्मे' इत्यादौ कतं वीप्साप्रयोग इति चेत्तत्र स्पष्टार्थत्वात् । तस्य च विवक्षाधीनत्वान्नियमशरीराप्रवेशणात् । अत एव 'विमतो भिन्नो मुक्तत्वाद्यदित्थं तत्तथा'[१०] इत्यार्षप्रयोगोप्युपपन्नः ।

उपनयोऽपि हेतुवचनेन गतार्थः । साध्यव्याप्तहेतुमांश्चायमिति त्वदभिमते उपनये व्याप्त्यंशस्योदाहरणसिद्धत्वेन तदुक्तिवैय्यर्थ्यं च ।

निगमनमपि प्रतिज्ञया चरितार्थम् । न चोपसंहारप्रयोजनकं तत् । बहुव्यवधानेन तदनपेक्षणात् । नापि बाधादिनिरासकत्वेन शक्यसमाधानः । उदाहरणादिसिद्धव्याप्त्यादिनैव तत्सिद्धेः ।

अपि च पञ्चावयवनियमस्तावद्विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानेनैव । साध्यः । तत्र पञ्चावयवानुमानेन तत्साधने त्र्यवयवादिनां मतानुसारमाधिक्यम् । तत्परिहाराश्च पुनः पञ्चावयवैरेव क्रियत इत्युक्तावनवस्था स्यात् । तदक्तं—

'त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ।
नियमाद्योनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यपि तादृषीम् ।।'[११] इत्यादिना ।।

तदेवमनियमवादिभिराचार्यैः सर्वथा तन्नियमः निराकृत इत्यलं पल्लवितेन ।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

*****

End Notes :

१. अनुमितिकरणमनुमानम् - तर्कसङ्ग्रहः । २. वात्स्यायनः
३. लौगाक्षिभास्करः ४. रुचिदत्तः
५. प्रशस्तपादभाष्यम् -अवयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः ।
६. माठरवृत्तिः - पञ्चावयवमित्यपरे ७. माठराचार्यः
८. धर्मराजाध्वरीन्द्र
९. अवश्योपादेयानामन्यतमानुपादानं न्यूनम् - प्रमाणपद्धतिः ।
१०. तत्वोद्योतप्रकरणम् ११. श्रीमन्न्यायसुधा

******

धर्माधर्मयोः अष्टौ प्रमाणानि

-डा. इ.एन्. श्रीनिवासः

धर्मश्चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथम इति प्रसिद्धमेव । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै.सू.१.१.१) इति धर्मजिज्ञासार्थमेव प्रवृत्तं मीमांसाशास्त्रं महर्षिजैमिनिप्रणीतं द्वादशलक्षण्याख्यं विराजते दर्शनलोके। तत्र प्रथमाध्याये धर्मप्रमाणम्, द्वितीये धर्माणां परस्परभेदः, तृतीये किं कर्म कस्य कर्मणोऽङ्गमित्याद्यङ्गाङ्गिभावः, चतुर्थे किं स्वतन्त्रफलसाधनं किं वा कर्मसमृद्ध्यर्थम् इत्यादिक्रत्वर्थपुषार्थविचारः, पञ्चमे कस्य कर्मणोऽनन्तरं किमित्यादि धर्मगतक्रमविशेषविचारः, षष्ठे कस्मिन् धर्मे कोऽधिकारी कोऽनधिकारीत्याद्यधिकारविचारः, सप्तमे धर्मस्य प्रकृतिगतस्य विकृतावतिदेशः सामान्यतः, अष्टमे स एव विशेषतः, नवमे ऊहः, दशमे बाधः, एकादशे तन्त्रं, द्वादशे प्रसङ्गः इत्येवं सर्वेष्वध्यायेषु धर्मकथैव विद्यते । शास्त्रस्य प्रयोजनं तु साङ्गकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिरेव । तादृशकर्मानुष्ठानार्थं वेदार्थज्ञानम् अपेक्षितम् । तच्च अबाधितम् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितं वेदार्थज्ञानं मीमांसाशास्त्रं विना भवतीत्यतः मीमांसाशास्त्रम् अरम्भणीयमेव । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्ययं विधिश्च वेदाध्ययनं वेदार्थविचारश्च कर्तव्यमिति बोधयति ।

यागादिरेव[१] धर्मः । कलञ्जभक्षणादिरधर्म इति मीमांसाशास्त्रवचनम् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै.सू. १.१.२) इति धर्मलक्षणम् । वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः (अर्थसङ्ग्रहः) अथवा वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्म (मीमांसापरिभाषा) इति तदर्थः । एवं वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्म इति अधर्मस्य लक्षणम् । मानाधीना मेयसिद्धिरिति उक्तरीत्या धर्माधर्मयोः ज्ञानं प्रमाणेन सिद्ध्यति । तत्र प्रमाणानि अष्टौ विधि-मन्त्रनामधेय-अर्थवाद-वाक्यशेष-स्मृति-आचार-सामर्थ्यरूपाणि निरूपितानि विद्यन्ते । तद्यथा-

१. **विधिः** - अज्ञातार्थज्ञापकः, (प्रमाणान्तरेण अप्राप्तप्रापकः) वेदभागः विधिः । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । स्वर्गोद्देशेन दर्शपूर्णमासयागौ विधीयेते । यथा च दध्ना जुहोति इति अग्निहोत्रहोमम् उद्दिश्य दधिरूपगुणो (द्रव्यं) विधीयते । अयमेव धर्मः । 'न कलञ्जं भक्षयेत्' - अत्र कलञ्जभक्षणं निषिध्यते । अयम् अधर्मः ।

२. **मन्त्रः** — प्रयोगकालीनार्थस्मारको वेदभागः मन्त्रः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'स्योनं ते सदनं

कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधा सुमनस्यमानः (तै.ब्रा.३.७.५) इति मन्त्रः पुरोडाशस्थापनार्थं कपालस्य घृतेन लेपनावसरे पठनीयः घृतादिपदार्थं स्मारयति । अत्र लौकिकोदाहरणं देवपूजावसरे 'प्रणवेन शङ्खमापूर्य' इति मन्त्रः शङ्खं , जलं, ओङ्कारश्च स्मारयति । अयमेव धर्मः ।

३. **नामधेयः** — नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतया अर्थवत्वम् - यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति नामधेयवाक्यं पशुकामः उद्भिन्नामकयागं कुर्यात् इति अन्यकर्मापेक्षया उद्भिन्नामकं यागं पृथक्कृत्य दर्शयति । अयमेव धर्मः ।

४. **अर्थवादः** - प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यम् अर्थवादः । विधेयार्थस्य प्रशंसा/स्तुतिः अथवा निषेधार्थस्य निन्दा यत्र क्रियते स च वेदभागः अर्थवादः इति उच्यते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एव एनं भूतिं गमयति' इति अर्थवादः वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इति विधिना विहितं वायुदेवताकं यागं स्तौति ।

'बर्हिषि रजतं न देयम् इति निषेधवाक्यपूरकतया, 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्र्वशीयत तद्रजतमभवत्, अश्रुजं हि रजतं, यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद् गृहे रुदन्ति ।' इत्ययम् अर्थवादः यागेषु रजतदानं न कुर्यात् इति रजतदानं निन्दति/निषेधति । एवं स्तुतः अर्थः धर्मः, निन्दितोऽर्थश्चाधर्मः ।

५. **वाक्यशेषः** - विधिगतजटिल/सन्दिग्धविषये परिहारं-सूचयति योऽर्थवादः स वाक्यशेषः । यथा 'अक्ताः[२] शर्करा[३] उपदधाति' इति अयं विधिः/वैदिकं वाक्यं होमकुण्डनिर्माणावसरे पठितः । यदा होमकुण्डः इष्टकाभिः निर्मीयते, तदा इष्टकाः अन्तरा रन्ध्रा भवन्ति, तत्र कीटादयः न प्रविशेयुः इति उद्देशेन रन्ध्राः / छिद्राः शर्कराभिः स्नेहद्रव्यलिप्ताभिः पूर्यन्ते । अत्र तत् स्नेहद्रव्यं जलं वा तैलं वा घृतं वा उपयोक्तव्यमिति सन्देहे उक्तविधिसन्निधितपठितः 'तेजो वै घृतम्' इति वाक्यशेषः घृतमेव स्नेहद्रव्यत्वेन उपयोक्तव्यमिति स्तुवन् परिहारं सूचयति । अयमेव धर्मः ।

६. **स्मृतिः** - ऋषयः वेदार्थं सम्यक् अवगम्य जनानाम् उपयोगार्थं वेदार्थं स्मृत्वा सरलया रीत्या ग्रन्थरूपेण लिलिखुः, त एव स्मृतिग्रन्थाः । मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, पराशरस्मृतिः इत्यादयः प्रसिद्धाः स्मृतिग्रन्थाः । अत्र स्मृतिग्रन्थेषु योऽर्थः विहितः स धर्म इति । योऽर्थः निषिद्धः स अधर्म इति परिगण्यः । यथा मातुलकन्यापरिणयः न कार्यः इति स्मृतिवचनम् । अतोऽधर्म इति परिगणनीयः । किन्तु लोके आचारे मातुलकन्यापरिणयः तत्र तत्र दृश्यते । स अधर्म एव ।

७. **आचारः** - शिष्टानाम् आचारः धर्माधर्मयोः प्रमाणम् । शिष्टाः यद्यदाचरन्ति स धर्मः । ते यन्नाचरन्ति स अधर्मः इति । यथा शिष्टा रात्रिश्राद्धं न आचरन्ति, अतः तत् अधर्म इति निर्णयः आचारप्रमाणेन ज्ञायते ।

८. **सामर्थ्यम्** - वस्तूनां तत्तत्कार्यकरण योग्यता सामर्थ्यम् । यथा यागानुष्ठानावसरे द्रवद्रव्यम् आदातुं स्रुवः, घनद्रव्यम् आदातुं सृक्, मांसादि आदातुं स्वदितिश्च योग्य इति तेषां योग्यतां परिगणय्य तत्तत्कार्येषु उपयोगः कर्तव्यः । स एव धर्मः । अत्र लौकिकोदाहणरम् चमसेन आचमनं, कलशेन अभिषेकश्च कायः न तु तत् वैपरीत्येन । यतो हि चमसस्य आचामनकर्मणि सामर्थ्यं कलशस्य च अभिषेककर्मणि सामर्थ्यम् ।

एतानि धर्माधर्मयोः अष्टौ प्रमाणानि स्थूलतया वेद-स्मृति-आचारेषु संविभवक्तानि ज्ञेयानि । अत्र पूर्वपूर्वप्रमाणम् उत्तरोत्तरप्रमाणापेक्षया प्रबलम् । वेदस्मृत्योः विरोधे सति वेदोक्तमेव आचरेत् । स्मृत्याचारयोः विरोधे सति स्मृत्युक्तमेव अनुतिष्ठेत् । इत्थश्च धर्माधर्मयोः वेदः स्वतन्त्रः सर्वश्रेष्ठः प्रमाणम्, इतरे तु वेदमूलकतया इत्यंशः सुनिष्पन्नः । इदमेवाह मनुरपि - यथा -

वेदः स्मृतिः सदाचाराः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।। इति । (मनुस्मृतिः - २.१२)

*****

End Notes :

१. आदिपदेन दानहोमादयः द्रव्यगुणादयश्च गृह्यन्ते इति श्रीचिन्नस्वामिशास्त्री मीमांसान्यायप्रकाशव्याख्याने सारविवेचिन्याख्ये ।

२.. अक्ताः कृताञ्जनाः अथवा लिप्ताञ्जनाः ।

३. शर्कराः - लोष्टखण्डाः न वालुकाः ।

आकरग्रन्थाः

१. **मीमांसापरिभाषा** - कर्ता- कृष्णयज्वा, सम्पादकः - गङ्गाधरमिश्रः,
प्रकाशकसंस्था - चौखम्बा ओरियण्टालिया, वाराणसि, १९८०

२. **अर्थसङ्ग्रहः** - कर्ता - लौगाक्षिभास्करः - प्रकाशकसंस्था - चौकम्बा सुरभारती प्रकाशकम्,
वाराणसी -१९८३(मीमांसार्थसङ्ग्रहकौमुदीव्याख्योपेता)

३. **आपोदेवीव्यः** - कर्ता - आपदेवः, सम्पादकः - महामोपाध्यायवासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः, प्रकाशकसंस्था - भण्डार्कर ओरियन्टल् रिसर्च इन्स्टिट्यूट् , पुणे, १९७१

४. **भाट्टदीपिका** - कर्ता - खण्डदेवः , सम्पादकः - एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री. प्रकाशकसंस्था - श्रीसद्गुरुप्रकाशन, दिल्ली, १९७८

५. **प्रकरणपञ्चिका** - कर्ता - शालिकनाथमिश्रः (न्यायसिद्धिव्याख्यानोपेता) प्रकाशकसंस्था- काशीहिन्दुविश्वविद्यालयः, १९६१

६. **मीमांसा-उद्धरण-कोशः** - सम्पादकः - धन्नलाल जवाहरलाल अग्रवाल प्रकाशकसंस्था- वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुणे, १९८५

७. **मीमांसादर्शनम्** - रचयिता - जैमिनिः (शाबरभाष्योपेतम्), सम्पादकः - डा. उमाशङ्करशर्मा, प्रकाशकसंस्था- चौकम्बा सुरभारती प्रकाशकम्, वाराणसी, १९८९

*****

पदशक्तिस्वरूपविचारः ७

-विद्वान् विनयकुमारः
फोन्-७९७५३७७३८२,
E.mail : vinaykumardesai1008@gmail.com

उपोद्घातः

विदितमेवैतत् तत्र भवतां भवतां यत् सर्वं हि वक्तव्यं श्रोतव्यं च शब्दाधीनमेवेति । स्वविचारान् व्यक्त्यन्तरं प्रति सम्प्रेषयितुं लघुतमं किञ्चन वस्तु अपेक्षते तदस्ति 'शब्दः' । मन्दोऽपि स्व-भावान् व्यञ्जयितुं शब्दम् आश्रयत्येव । शब्दरूपप्रमाणाभावे न लौकिकव्यवहारः नापि वैदिकव्यवहारः उपपद्यते । न च धर्माधर्मादिव्यवस्थाऽपि भवति । किं बहुना ? सकलजीवराशिः अन्ध इव निरूद्धनिखिललोव्यवहारः स्यादिति कविशिरोमणिना दण्डिना काव्यदर्शे उद्घोषितम्-

'इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिः आसंसारं न दीप्यते ।।
इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तत ।।' इति । (काव्यादर्शः १.३-४)

भुवनेऽस्मिन् न केवलं परस्परव्यवहारायैव शब्दज्ञानम् आवश्यकमस्त्यपि तु स्वान्तरिकभावानाम् अभिव्यक्त्यर्थमपि इदं ज्ञानम् अत्यवश्यकं दरीदृश्यते । अत एव भर्तृहरिणा वाक्यपदीये उक्तम्- 'अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्' इति । शब्दस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् न्यायसूत्रकारः गौतमः भणति यत् 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति । शब्दस्य परिभाषा महाभाष्यकारेण एवं प्रतिपादिता यत्- येनोच्चारितेन सास्ना - लाङ्गूल - ककुद - खुर-विषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति य शब्दः । अथवा 'प्रतीपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः' इत्युच्यते ।

लौकिकाः जनाः अर्थमनुसृत्य शब्दान् प्रयुञ्जते । वैदिकानामृषीणां च वाचमनुसृत्यार्था वाचि उपतिष्ठन्त इत्ययं लौकिकवैदिकशब्दयोर्व्यत्यासः उत्तररामचरितकृता भवभूतिना उपवर्णितः ।

'लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ।। (उ.रा.चरितम्.१.१०)
'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।।' इति । (त्रि.ता.उ.४.१७, मैत्रा.३.६-२२)

शब्द एव वागिति वेदेषूच्यते । 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' (१.१) इति रघुवंशे कालिदासोऽपि शब्दमेव वाचमिति व्यवाहरत् । तत्र शब्दर्थथोः सम्बन्धरूपा वृत्तिः यस्या अनवगतौ न शाब्दबोधः शक्यसम्भवः तादृशी शाब्दबोधसामग्र्यां प्रधानभूता वृत्तिः अस्य प्रबन्ध स्य विषयः । नैकसिद्धान्तरीत्या अस्या स्वरूपलक्षण - प्रभेदविविचन्तनमत्र विधीयते ।

वृत्तिः

शब्दजन्यबोधं प्रति न शब्दज्ञानमात्रं कारणम्, किन्तु शब्दनिष्ठवृत्तिज्ञानमपि शब्दजन्यं बोधं प्रति कारणमिति सर्वतन्त्रसिद्धम् । यतो हि न हि शब्दश्रवणमात्रेण बोधः भवति । किन्तु तादृशेनैव शब्देन बोधः जायते यस्य वृत्तिं जानाति श्रोता । अतः शाब्दबोधे कारणीभूता वृत्तिपदार्थः कः इति जिज्ञासा । तत्रोच्यते पदस्य अर्थेन सह सः बोधानुकूलः सम्बन्धः भवति स एव वृत्तिरिति कथ्यते । यैव हि लोकव्यवहारं नियमयति । वर्तते - शब्दः अर्थे प्रवर्तते अनयो इति वृत्तिः । वर्तमानार्थकाद् वृतुधातोः करणे क्तिन्प्रत्यये सति रूपमिदम् । तथा च स्वीयार्थे शब्दप्रवृत्तिकारणं वृत्तिरितुक्क्तं भवति । किं तत् कारणम् ? पदपदार्थयोः सम्बन्ध एव । तथा च अयमत्र बोधक्रमः । प्रथमं पदं श्रूयते । ततश्च ज्ञातसम्बन्धस्य पुरुषस्य सामान्यतः इतरान्वितस्य पदार्थस्य स्मरणं भवति । एकसम्बन्धिज्ञानम् अपरसम्बन्धिनं स्मारयति । कथमन्यथा हस्तिनि दृष्टे, हस्तिपकस्य स्मरणम् ? एवं च शब्दार्थयोः सम्बन्धरूपा वृत्तिः शब्दबोधे प्रधानं पात्रं वहति । इयं च वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतररूपः सम्बन्ध इति नव्यनैयायिकाः । परम्, मतमेतत् खण्डयन्तः व्यासतीर्थाः 'वृत्तिश्च शब्दस्य तात्पर्यरूपम् अर्थप्रतिपादकत्वम्' इति जगुः ।

दार्शनिकप्रपञ्चेषु शब्दः किं कथं च बोधयति इत्यत्र अस्ति महान् विवादः ।

बौद्धाः शब्दानां अर्थासंस्पर्शित्वात् जात्यादीनां च शब्दार्थत्वानुपपत्तेः शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य दुर्वचत्वात् वाक्यानां अर्थप्रत्यायकत्वासमर्तनाच्च शब्दः न प्रमाणमिति वदन्ति ।

वैशेषिकास्तु शब्दप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तोऽपि न तस्य अनुमानापेक्षया अतिरिकत्वं मन्यन्ते ।

शब्दस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तोऽपि मीमांसकाः अपूर्वार्थबोधकः एव सः प्रमाणमिति उद्घोषयन्तोऽपि शब्दसमुदायरूपवाक्यस्य नियोगः अर्थः उत भावना इत्यत्र विवदन्ते ।

शब्दप्रामाण्ये एव दीक्षावन्तः शब्दब्रह्मवादितः वैयाकरणाः तत्तत्पदाभिव्यक्तैः पदस्फोटादिभिः अर्थः अवबुध्यते इति वदन्ति । अतः तेषां मतेऽपि न साक्षादर्थबोधः ।

परन्तु नैयायिकास्तु सर्वमेतन्निराकृत्य विलक्षणां रीतिम् आतिष्ठन्ते । तेषां मते सर्वोऽपि शब्दः, 'एकसम्बन्धिज्ञानम् अपरसम्बन्धिस्मारकविधया अर्थावबोधकः ।' एवं च शब्दश्रवणेन वृत्त्या अर्थस्य स्मृतिः जायते । तदनन्तरं शाब्दोधः इति तेषां सिद्धान्तः । तदुक्तं किरणावल्यां 'पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः' इति । तत्र पदपदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिशब्दवाच्यः मुख्यगौणभेदेन द्विविधः । तत्र मुख्यवृत्तेः शक्तिः इति गौणीवृत्तेः लक्षणा इति च व्यपदेशः । तत्र शक्तिस्तु अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छैव । अथवा अर्थप्रकारकशब्दविशेष्यकरूपा 'इदम् अर्थं बोधायतु' इत्याकारिका ।

तत्र पदानां शक्तिः कुत्र इति विषये नैयायिकानां 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इति सूत्रमेव प्रमाणम् । एतत्सूत्रगत-व्यावर्तव-तुशब्दानुसारेण (जात्याकृतिव्यक्तिषु) त्रिष्वपि एकैव शक्तिः इति वदन्ति । उदाः —

गां मुञ्च, गां बधान इत्यादौ गोपदोपस्थितव्यक्तेः प्राधान्यम् ।

'गौः न पदा स्पृष्टव्या' इत्यत्र जातिः मुख्या ।

'पिष्टकमयी गौः' इत्यत्र आकृतेः मुख्यत्वम् । इति प्राचीननैय्यायिकाः भणन्ति । परन्तु नवीननैय्यायिकास्तु जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ पदशक्तिं स्वीकुर्वन्ति । तत्रापि जाति-तद्वैशिष्ट्य-तदाश्रयेषु एका शक्तिः । आकृतौ पृथक् शक्तिः इति तेषां मतम् ।

अत्र व्यक्तिशक्तिवादिनां मते केचन दोषाः सन्ति । व्यक्तिमात्रे शक्तिरुच्यते चेत् - व्यक्त्यानन्त्यात् शक्त्यानन्त्यापत्तिः । एवं जात्युपलक्षिते शक्तिः इत्युक्तेऽपि स एव दोषः । न च उपलक्षणैक्यात् शक्तैक्यम् इति वाच्यम् । उपलक्षणैक्यस्य शक्त्यैक्यानियामकत्वात् यथा च हरिपदात् सूर्याश्वयोः एकत्वोपलक्षितयोः शक्तिग्रहेऽपि शक्यतावच्छेदकस्य सूर्यत्वस्य च अश्वत्वस्य च परस्परं भेदात् उभयोः शक्तिः भिद्यते एव । तथा प्रकृतेऽपि व्यक्तिभेदात् शक्तिभेदः सम्भवत्येव । जातिविशिष्टे शक्तिः इत्यत्रापि शक्तिव्यक्तिसम्बन्धानाम् अनन्तत्वात् शक्त्यानन्त्यापत्तिः । अत्र नैय्यायिकानां समाधानन्तु जात्याकृतिविशिष्टायामेव शक्तिरित्युच्यते । न तु व्यक्तिमात्रे ।

अपि च जात्युपलक्षिते शक्तिरित्यत्र यः दोषः उक्तः सोऽपि नास्ति । यतः जात्याकृत्योः उपलक्षणत्वं न स्वीकृतम् । वस्तुतस्तु उपलक्षणैक्येन शक्त्यैक्यं वक्तुं शक्यते । तदादिपदस्थले उपलक्षणीभूत वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकस्य ऐक्यात् शक्तैक्यम् उच्यते । परन्तु नैय्यायिकैः

द्रव्यादिपदात् अभ्रान्तस्य घटत्वप्रकारकबोधवारणाय घटत्वोपलक्षिते घटे शक्तिः न स्वीक्रियते । अपि च जात्यादिविशिष्टे शक्तिरित्युच्यते चेदपि न शक्त्यानन्त्यापत्तिः । ईश्वरेच्छारूपायाः शक्तेः एकत्वाङ्गीकारात् । अत्र शक्त्यैक्यं च तत्पदजन्यबोधीय-विषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्यत्वरूपम् । तस्य च एकत्वात् शक्त्यैक्यव्वहारः । तथा च घटत्वनिष्ठघटविषयक-बोधीयविषयतायाः एकत्वात् तादृशविषयताशालिसङ्केतरूपशक्तेः एकत्वव्यवहारः । सा च शक्तिः व्याकरणादिप्रमाणेन ज्ञायते इति नैयायिकरीतिः ।

द्वैतवेदान्तरीत्या वृत्तिः -

अस्माकम् अनुभवानुसारेण शब्दार्थयोः औत्पत्तिकः (स्वाभाविकः) कश्चन सम्बन्धः द्वैतवेदान्ते अङ्गीक्रियते । अनुव्याख्याने -

'नित्ययोगोऽपि शब्दानाम् अर्थैव निषिध्यते' इत्युक्तम् आचार्यैः ।

सिद्धान्तेऽस्मिन् न्यायसिद्धान्तोक्त-इच्छायाः एव शक्तित्वं न स्वीक्रीयते । भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्थाः निखिला अपि इत्युक्तरीत्या अनुगतजात्यनङ्गीकारात् व्यक्तावेव शक्तिरित्यङ्गीक्रीयते ।

श्रीमदानन्दतीर्थैः एवम् अनुव्याख्याने प्रतिपादितम् । शब्दास्तावत् शक्त्यपेक्षया अर्थगमकाः, प्राथमिकी शक्तिश्च वृद्धव्यवहारात् । स च व्यवहारः अन्विते एव । अतः पदानां योग्येतरान्विते एव शक्तिरित्यङ्गीकरणीयम् । अर्थात् पदार्थान्तरान्वितेन पदार्थेनैव अर्थबोधपुरस्सरं व्यवहारः युच्यते । न हि गौरिति गोशब्दप्रयोगमात्रेण व्युत्पित्सोः ज्ञानं भवति । किन्तु आनय, बधान इत्यादिप्रयोगे क्रियाद्यन्वितेनैव गोशब्देन व्युत्पित्सोः ज्ञानं भवति । ततश्च पदानां योग्येतरान्वित-स्वार्थाभिधायकत्वम् अनुभवसिद्धत्वात् अङ्गीकृतमस्मिन्मते । उक्तं च आनन्दतीर्थभगवत्पादैः, अनुव्याख्याने - 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानाम् अनुभूयते' इति विवृतं च एतत्, श्रीमन्न्यायसुधायां श्रीमज्जयतीर्थश्रीचरणैः ।

उपसंहारः -

विषयोऽस्ति विशालः । तथापि यथामति अनेन प्रबन्धेन परिचयप्रयत्न एव कृतो मया । गुणैकपक्षपातिनः विद्वांसः तान् दोषान् हंसक्षीरन्यायेन गृह्णन्तु इति सम्प्रार्थये ।

*****

End Notes :

१. काव्यादर्शः - रचयिता - आचाय दण्डी, प्रसादिनी हिन्दी व्याख्यानसहित- सम्मपादकः - शिवनारायणशास्त्री, २००८

२. उत्तररामचरितम् - रचयिता - भवभूति, सम्मपादकः - डा. मुरलीलाल् अग्रवाल्, प्रकाशनसंस्था - भण्डार्कर् ओरियण्टल् रिसर्च इन्स्टिटय़ूट्, पुणे, १९९८

३. ऋग्वेदसंहिता - सम्मपादकः- के.एस्. अर्जुन, प्रकाशनसंस्था-चौखण्म्बा संस्कृतप्रकाशनम्, दिल्ली, २०१०

४. अनुव्याख्यानम् - रचयिता - श्रीमदानन्दतीर्थः, सम्मपादकः - पि.एस्.शेषगिरि आचार्यः, प्राकाशनसंस्था - तत्त्वसंशोधनसंसत्, उडुपि ।

५. श्रीमन्न्यायसुधा - रचयिता - श्रीमज्जयतीर्थः, सम्मपादकः - श्रीहरिदासभट्, प्रकाशनम्- पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गळूरु, २०१०

सतीपद्धतिः शास्त्रसम्मता वा ?

- डा. रङ्गनाथकट्टि
निदेशकः (प्रभारी),
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

मृते भर्तरि दशरथे, गतचेतनं राजानं विलोक्य कौसल्या सुमित्रादिभिः नृपवधूभिः साकं, बहुधा विललाप । पश्चात् सकरुणमिदमवादीत् ।

विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ।। (६६.४)
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेत् जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ।। (६६.५)
साऽहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।। (६६.१२) इति ।

नन्वत्र कौसल्यया 'पतिमालिङ्ग्याहं हुताशनं प्रवेक्ष्यामि' । पत्यनुगमनमेव पतिव्रतास्त्रीणां धर्मः । का वा स्त्री आत्मनः दैवतं भर्तारं परित्यज्य जीवितुमुत्सहेत् ? इत्युक्तम् । एतन्न घटते । 'आत्महत्यारूपानुमरणस्य शास्त्रनिषिद्धत्वात् ।

तथा च श्रुतिः— 'तस्मादुह न पुरायुषः प्रेयात्' इति । ईशावास्येऽपि—

'असुर्या नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽत्महनो जनाः ।।' इति ।

तथा आङ्गिरसस्मृतिरपि—

'या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽत्मानं न पतिं नयेत् ।।' इति ।

व्याघ्रपादश्च—

'न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोककर्शिता ।
न ब्रह्मगतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ।।' इति ।

तस्मादात्मघातरूपानुमरणं कथं धर्मो भवेत्, प्रत्युत अवस्थानेनैव स्वर्गादिफलावगमेनावस्थानस्यैव युक्तत्वात्, तथा च पराशरः—

'मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।
सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ।।' इति ।

मनुरपि—

'आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ।।
अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ।
मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।।' (५.१५८-१६०) इति ।

आधुनिका अपि हिन्दूसंस्कृतेरनिष्टा पद्धतिरियं सतीपद्धतिरिति अभिप्रयन्ति । अत एव स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे राजाराम्मोहनराय-प्रभृतयोऽस्याः निर्मूलने प्रायतन्त इति इतिहासात् श्रूयते ।

एवं चानुमरणमकृत्वाऽत्रैव स्थीयते चेत् तेन बहुफलं साधयितुं शक्यते । एवं स्थिते बहुफलमवस्थानं विहाय प्रसिद्धमनुमरणं करिष्यामि इति कौसल्यया कथमुक्तम् ? इति शङ्कायां, व्याख्यात्रा त्र्यम्बकरायमखिना एवं समाहितम् -

यद्यपि नियतयाऽवस्थाने बहुफलमस्ति इत्येतत्सत्यमेव । तथाऽपि- 'अनुगमनेऽपि वैधव्यावस्थानिन्दापूर्वकं बहुफलमस्ति' इति प्रतिपादितम् ।

तथा च सङ्ग्रहे—

'जीवहीनो यथा देहः क्षणादशुचितां व्रजेत् ।
भर्तृहीना तथा योषित् सुस्नाताऽप्यशुचिः सदा ।
अमङ्गलेभ्यः सर्वेभ्यो विधवा ह्यत्यमङ्गलम् ।
विधवादर्शनात्सिद्धिः काऽपि तात न जायते ।
विधाय मातरं चैकां सर्वमङ्गलवर्जिताम् ।
तदाशिषमपि प्राज्ञ त्यजेदाशीविषोपमम् ।

कन्याविवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।
भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोऽपि वा ।।
भर्त्रा सहानुयातव्यो देहावस्था यया सदा ।
चन्द्रमा ज्योत्स्नया तद्वद् विद्युत्वाद् विद्युता यथा ।
अनुव्रजन्ति भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
यमदूताः पलायन्ते सतीमालोक्य दूरतः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं समुत्सृज्य च तत्पतिम् ।
न तथा बिभिमो वह्ने न तथा विद्युतो यथा ।
आपतन्तीं समालोक्य वयं दत्ताः पतिव्रताम् ।
तपनस्तपतेऽत्यन्तं दहनोऽपि च दह्यते ।
कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ।
यावत्स्वलोमसङ्ख्याऽस्ति तावत्कोटयुतानि च ।
भर्त्रा स्वर्गसुखं भुङ्क्ते रममाणा पतिव्रता ।।' इति ।

शङ्खोऽपि —

'मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमा चारात् स्वर्गे लोके महीयते ।।' इति ।

पराशरोऽपि—

'तिस्रः कोट्यर्धकोटीश्च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गे लोके महीयते ।।' इति ।

व्यासोऽपि—

'यदि प्रविष्टो नरकं पतिः पापैः सुदारुणैः ।
सम्प्राप्तौ यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।।
तिष्ठतो ह्यवशो दीनो वेष्टमाणः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद् गृह्णात्यशङ्कितः ।
तद्वद्भर्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ।

या भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ।
क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ।।' इति ।

एवं च उदाहृतशास्त्रबलाद् भर्त्रा सहानुगमनं धर्म एव ।

तथैवाऽचारोऽपि पतिव्रतानाम् ; यथा विष्णुपुराणे—

'रेवती चैव रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तम ।
विवेश ज्वलितं वह्निं तत्सङ्गाह्लादशीतलम् ।।' इति ।

तत्रैव स्थलान्तरे जनकतनयामालिङ्ग्य काशीराजतनयानुमरणं कृतवतीति प्रतिपादितम् ।

'ततश्चितिस्थं भूयोऽपि भर्तारं सा शुभेक्षणा ।
अन्वारुरोह विधिवद् यथापूर्वं मुदा पतिम् ।
ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः ।
ऐन्द्रानतीत्य वै लोकान् लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ।
स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दाम्पत्यमतिदुर्लभम् ।
प्राप्तं पुण्यफलप्राप्यं संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ।।' इति ।

मौसलपर्वण्यपि—

'श्वोभूते तु ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।
त्यक्त्वाऽऽत्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ।
तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरास्तथा ।
अन्वारोहन्त च तदा भर्तारं योषितां वराः ।।' इति ।

यदुक्तं प्राक् श्रुतिविरोध इति तन्न, आत्महत्यानिषेधपरायाः श्रुतेर्विहितानुमरणव्यतिरिक्तात्म-हिंसाविषयत्वात् ; अन्यथा— 'सितासिते सरितो यत्र सङ्गते' इत्यदिश्रुतिविहिततनुत्यागोऽपि । 'तस्माद् ये युद्ध्यन्ते प्रधनेषु शूरासः' इति श्रुतिविहितशरीरपरित्यागोऽपि युद्धे न स्यात्, तथा दक्षपश्वालम्भनमपि न स्यात् । तस्य हिंसारूपत्वात् । यदि च निषेधशास्त्रस्य विहितस्य व्यतिरिक्तपरत्वात् प्रयागमरणादिकमुपपन्नमिति तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । यदपि चोक्तम् 'या

स्त्री ब्राह्मणजातीया' इत्यादिस्मृतिविरोध इति तन्न, तस्याः स्मृतेः ब्राह्मणी पृथक् चितिमारुह्य न गच्छेदित्येतत्परत्वात् ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते— 'पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति' इति । तस्मादनुगमनावस्थानयोरुभयोरपि शास्त्रीयत्वाद् विकल्प एव ; अत एव उभयविधाचारोऽपि पतिव्रतानाम् ।

यथा आदिपर्वणि—

'अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठधर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्री निवर्तय ।
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।।'

इति वदन्तीं कुन्तीम्–

'दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यं न प्रपश्यामि सन्देष्टव्यं हि किञ्चन ।
इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभ ।
मद्रराजसुता तूर्णमन्वारोहद् यशस्विनी ।।'

इति कुन्त्याः अवस्थानं माद्र्याः सहगमनं च प्रतिपादितम् । तथा मौसलेऽपि—

'इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।
वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवव्रजुः ।
रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शल्या हैमवतीत्यपि ।
देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ।
सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः
वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये धृतनिश्चयाः ।।' इति ।

एवमितिहासपुराणेषु पतिव्रताभिरनुगमनं कृतम् अवस्थितं च इति प्रतिपादनेन उभयविधशास्त्रानुरोधेन च, उभयमपि धर्म्यं तुल्यकल्यं च तुल्यफलत्वात्, तुल्यफलत्वं च ब्रह्मचर्येणावस्थितायाः कुन्त्या अनुगमनं कृतवत्या माद्र्याश्च पतिसालोक्यप्रतिपादकेन स्वर्गारोहणिके 'पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ' इति वचनेनावगम्यते । तस्मात् कौसल्योक्तमनुगमनं नानुपपन्नम् । अत एव अवस्थानस्यापि शास्त्रीयत्वात् कौसल्या अनुगमनमकृत्वा स्थितेत्येतदप्युपपन्नमेव ।

*****

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति

- डा. रङ्गनाथकट्टि
निदेशकः (प्रभारी),
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति गरुडपुराणसारेद्धारे तत् तत्र श्रूयते । तदाऽस्माकं मानसगर्भात् संशयशिशुः समुदेति । तर्हि पुत्रहीनानां का गतिः ? इति । अपि च पुत्रवन्तः सर्वेऽपि सद्गतिं यान्ति वा ? विषयेऽस्मिन् अपि अस्माकं दृष्टिः प्रसारणीया भवति । गरुडपुराणसारोद्धाररीत्या ये पुत्रवन्तः ते सर्वेऽपि सद्गतिं न यान्ति । किन्तु येषां धार्मिकाः पुत्राः ते एव सद्गतिं यान्ति । यतो हि धार्मिकाः पुत्रा एव मृतं पितरं मातरं चोद्दिश्य धर्मशास्त्रोक्तरीत्या और्ध्वदेहिकक्रियां सर्वां कुर्वन्ति । पितृसद्गत्यर्थं उक्तमुत्तम-मध्यम-मलिन-षोडश-श्राद्धादिकं कुर्वन्ति । नानाविधदानादिकं 'सपिण्डीकरणं च कुर्वन्ति । अतः येषां धार्मिकपुत्रा त एव सद्गतिं यान्ति नान्ये इति ज्ञायते ।

पुत्रवन्तः के ?

अपि च 'पुत्रवन्तः' इति के कथ्यन्ते ? एकस्मात् पितुर्जातेषु सोदरेषु यः कश्चित् पुत्रवान् चेत्, अन्ये पुत्रहीना अपि पुत्रवन्त एव ते सर्वे कथ्यन्ते इति मनुमहाशयेन उक्तम् । तथा हि- गरुडपुराणसारोद्धारे-

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्[१] ।। १५ ।।
पत्न्यश्च बह्व्य एकस्य चैका पुत्रवती भवेत् ।
सर्वास्ता पुत्रवत्यः स्युः तेनैकेन सुतेन हि[२] ।। इति ।

तस्मात् पुत्रहीना अपि स्वीयसोदरपुत्रकृतश्राद्धादिभिः सद्गतिं यान्तीति सिध्यति ।

अपि च महाभारततात्पर्यनिर्णये - किन्दममुनिशापेन स्त्रीसङ्गमसुखेन वञ्चितः पाण्डुः सपत्नीकः तपः कुर्वन् आसीत् । कदाचित् स मुनीनां पुरतः सपत्नीकोऽहं तपः कुर्वन्नेव ब्रह्मलोकं गमिष्यामीति स्वीयाशां प्रकटीचकार । मुनयस्तदा तं न्यवारयन् । तेन पुत्रहीनानां ब्रह्मलोकगमने नास्त्यधिकार इति हेतोः मुनयः पाण्डुं न्यवारयन्' इति आपाततः प्रतीयते । परन्तु नैतत् प्रमुखकारणम् । यतो हि कृत-त्रेता-द्वापरयुगेषु पुत्रहीनानां नियोगपद्धत्या स्वीयपत्न्यां पुत्रप्राप्त्यवकाशः आसीत् । पाण्डुस्तावत्

नियोगपद्धत्या पुत्रप्राप्त्यर्थमेव भूमौ जातोऽस्ति' । विना तत्कार्यं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नास्ति । अतस्तदर्थमेव मुनयस्तं न्यवारयन् न तु पुत्रहीनत्वनिमित्ततः । उक्तं चैतत् म.भा.ता.निर्णये श्रीमध्वाचार्यैः-

'तदा मुनीन्द्रसंयुतः सदो विधातुरुत्तमम् ।
स पाण्डुराप्तुमैच्छत् न्यवारयंश्च ते तदा ।।
यदर्थमेष जायते पुमान् हि तस्य सोऽकृतेः ।
शुभां गतिं न तु व्रजेद् ध्रुवं ततो न्यवारयन् ।।
प्रधानदेवताजने नियोक्तुमात्मनः प्रियाम् ।
बभूव पाण्डुरेव तद् विना न तस्य सद्गतिः ।।'[१] इति

यद्यपि, मा भूत् साक्षात् पुत्रोत्पादनम्, मा च भूत् नियोगद्वारा, वा पुत्रोत्पादनम् । तथाऽपि इतरपुण्यकार्यैरेव सद्गतिः प्राप्तुं शक्यते । विषयेऽस्मिन् निदर्शनम् - सन्ध्यावलीपुत्रः धर्माङ्गदः । विदिशानगरस्य नृपतेः रुक्माङ्गदस्य पुत्रः — राजा धर्माङ्गदः । तस्य माता सन्ध्यावली । रुक्माङ्गदस्य एकादशीव्रते महती निष्ठाऽऽसीत् । तस्य राज्ये सर्वेऽपि जना एकादश्युपवासं कुर्वन्ति स्म । तेन नरकं प्रति केऽपि नागुः । यमपत्तनं रिक्तं समजनि ।

तदा ब्रह्मा मोहिनीं प्रेषयामास राजानं प्रति । दृष्ट्वा तां राजा यदा कामयाश्चक्रे तदा साऽवादीत् एकादशीव्रतं वा त्यज स्वसुतशिरो वा छित्वा दिश' इति । तस्मिन्नवसरे धर्माङ्गदः स्वपितरं प्रतिवदति । 'एकादशीं' सभार्यस्त्वं न त्यज' अहं च न त्यजामि । मम शिर एव छित्वा तस्यै देहि इति । तदनु रुक्माङ्गदः स्वपुत्रस्य शिरश्छेतुं प्रावर्तत । तदा तस्य व्रतनिष्ठया हरिः प्रत्यक्षोऽभूत् । पश्चात् प्रसन्नहरिणाऽऽदिष्टविमानस्थः सन् मातापितृभ्यां सह धर्माङ्गदः सद्गतिं (वैकुण्ठम्)जगाम । इति स्कान्दपुराणे काचन कथा श्रूयते । यद्यपि धर्माङ्गदः साक्षात् सन्तानं न प्राप्तवान् । न वा पाण्डुवत् सन्तानार्थं नियोगं च नाऽश्रितवान् । तथाऽपि एकादशीव्रतनिष्ठयैव वैकुण्ठमाप । अनेन ज्ञायते- अपुत्रा अपि धार्मिकव्रतनिष्ठयैव सद्गतिं लभन्त इति । तथा चोक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीमन्मध्वचार्यैः-

'अतोऽन्यथा सुतान् ऋते व्रजन्ति सद्गतिं नराः ।
यथैव धर्मभूषणो जगाम सन्ध्यकासुतः ।।'[२] इति ।

किञ्च, भागवते चतुर्थस्कन्धे चतुर्थाध्याये अङ्गराजकथाप्रसङ्गे- 'अङ्गराजेनाश्वमेधाख्यो यागोऽनुष्ठितः । तस्मिन् यागे हविर्भागान् स्वीकर्तुं देवा नाऽययुः । तेनेदं विदितं भवति पुत्रहीनैः सत्कर्मणि

अनुष्ठितेऽपि देवाः न स्वीकुर्वन्ति इति । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुतिरपि एतदेव स्वष्टमाचष्ट' इति भागवतस्य गिरिधरव्याख्याया-मुक्तम् ।

वस्तुतस्तु -

पुत्रहीनैरप्यनुष्ठितं कर्म देवाः स्वीकुर्वन्त्येव । तेन पुत्रहीनानामपि स्वर्गप्राप्तिर्भवत्येव । तथाऽपि 'कैश्चित् अवश्यं पुत्राः प्राप्तव्याः' इति देवानामस्ति सङ्कल्पः । तादृशैः, विना पुत्रप्राप्तिं कर्मण्यनुष्ठिते तत्र हविर्भागं न स्वीकुर्वन्ति देवाः । तस्मात् तेषां लोकप्राप्तिर्नास्ति । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुतिरपि एतदभिप्रायका । तस्मात् सर्वैः सपुत्रैर्भाव्यमिति नास्ति नियमः । एतच्च वामनपुराणे स्पष्टं निरूपितम् ।

अनपत्योऽपि सद्धर्मा लोकजिन्नात्र संशयः ।
देवैस्तु पृथुजन्मार्थे हविरङ्गस्य नो हृतम् ।।
अनपत्यत्वकर्माऽसौ बालहत्याकृतेः पुरा ।
अतो दुष्टोऽभवत् पुत्रः दृष्टो विष्णुरतः प्रभुः[१] ।। इति ।

यद्यपि विहितधर्मानुष्ठातृणां पुत्राभावेऽपि स्वर्गादिलोकप्राप्तिरस्तीति निश्चप्रचम् । तर्हि अङ्गराजस्य यज्ञे देवाः हविर्भागं किमर्थं न स्वीचक्रुः ? इति चेत् - इत्थम् । 'महात्मनः पृथोः जन्म भूयात्' इति देवानां सङ्कल्प आसीत् । तदर्थं ते हविर्भागं न स्व्यकुर्वन् । यदि स्वीकुर्युस्तर्हि अङ्गराजः पुत्रकामेष्ट्यां न प्रवर्तेत । तथा च पृथोर्जन्म न स्यात् इति तेषां मनसि भावनाऽऽसीत् । कृतायामपि पुत्रकामेष्ट्यां वेनाख्यः दुष्टपुत्रः किमर्थं जात इति चेदित्थम् । अङ्गराजेन पूर्वजन्मनि बालहत्या विहिताऽऽसीत् । तस्मात् तस्य पुत्रो न जातः । कृतायामपि पुत्रकामेष्ट्यां तस्य दुष्टपुत्रोऽजनिष्ट । तावता विष्णवाराधनाङ्गत्वेन कृता पुत्रकामेष्टिः वृथा जातेति न मन्तव्यम् । इष्टेः प्रभावेन पृथोर्जनिततत्वात्, 'तथाऽपि प्राक्तनपापस्य प्रबलत्वात् प्रथमं पृथोर्जन्म नाभूत् । विलम्बः समजनि इति वामनपुराणे कथितम् ।

किञ्च पुत्र इति स उच्यते यः पुन्नामनरकात् पितरौ त्रायते । तथा चोक्तम् - 'त्राता य एव नारकात् स हि पुत्रनामा'[१] । तथा च सद्गतिप्रापकः दुर्गतिनिवारक एव पुत्र इति व्यवह्रियते लौकिकैः । एवं च कूप-तटाको-द्यानादिसत्कर्मभिरपि सद्गतेः प्राप्तुं शक्यत्वात् कूप-तटााकादयोऽपि सन्तानतुल्या एवेति ज्ञेयम् - तथा चोक्तम् -

कूपस्तटागमुद्यानं मण्डपं च प्रपा तथा ।
सद्धर्मकरणं काव्यं सन्तानं सप्तधोच्यते ।। इति ।

विषयेऽस्मिन् अन्यश्च श्लोकः -

तटागं धननिक्षेपोऽग्रहारो देवमन्दिरम् ।
वनं प्रबन्धः सत्रं च सन्तानं सप्तधोच्यते ।।[२] इति ।

एवं च 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इत्यस्य सुरविरोधी असुर इति वत् पुत्रविरोधी (सत्पुत्रविरोधी) कुपुत्रोऽत्र अपुत्रशब्देन ग्राह्यः । तथा च कुपुत्रवतः सद्गतिः नास्तीति इति श्रुत्यर्थो ज्ञेयः ।।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति

दशरथस्य साक्षाद् भगवान् नारायण एव श्रीरामरूपेण पुत्रोऽभूत् । तथाऽपि तस्यान्त्यकाले पुत्रचतुष्टये तत् कोऽपि नाऽसीत् । पुत्रहीनस्य जटायोः ज्ञातिशून्यायाः शबर्याश्च अन्त्येष्टिं स्वयं भगवान् श्रीरामश्चकार । कुरुकुलसार्वभौमस्य धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनादयः शतपुत्रा आसन् । तथाऽपि स एव स्वपुत्रान् उद्दिश्य तर्पणमदात् । लोके तावत्तु, पितृन् उद्दिश्य पुत्रैस्तर्पणं दातव्यम् । परन्तु अत्र तद् विपरीतमभूत् । असादे संसारे कस्य कः ? अत एवोक्तं पुरन्दरदासार्यैः कन्नडभाषायां - यारिगे यारुण्टु एरविन संसार, नीरमेलिन गुळ्ळेयन्ते । निजवल्ल हरिये' इति ।

पुत्रहीनस्य नरकप्राप्तिः सुनिश्चिता । सत्पुत्रवतस्तु पितृऋणान्मुक्तिः' इत्यस्य सन्तानहीनस्य सद्गतिर्नास्ति' इति च शास्त्राणामाशयः' स्वकर्मण तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति श्रीकृष्णोऽक्तरीत्या स्स्ववर्णाश्रमविहितानुष्ठानेनैव मानवाः सद्गतिं लभन्ते'

जीवानां मोक्षप्राप्तौ पुत्राः न कारणानि भवन्ति । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतौ मार्गान्तरान निषिध्य ज्ञानस्यैव कारणत्वकथनात् । तस्मात् मुमुक्षुभिर्ज्ञानमेव स्मपादनीयं मुख्यतः' इति ज्ञायते ।

अपि च ब्रह्मसुताः नारदमहर्षयः सनक-सनन्दनादयश्च गृहस्थाश्रमं यद्यपि न स्वीचक्रुः । तथाप्यूर्ध्वरेतसः सन्त एव सद्गतिमायुः । तथा चोक्तं भागवते -

नैते गृहान् ब्रह्मसुता .... इति ।

न केवलमेतावत् । गङ्गापुत्रैः भीष्माचार्यैः ब्रह्मचर्यव्रतस्य प्रतिज्ञायां कअतयां, देवाः पुष्पवृष्टिं विधाय तामन्वमोदन् । भीष्माचार्यास्तु पुत्रहीना अपि ज्ञानभक्त्यादिभिरेव सद्गतिमापुः । अत। सद्गतिप्राप्तौ ज्ञानभक्त्यादयः प्रधानकारणानि भवन्ति ।

अपि च पुत्रहीनानां मित्रोऽपि पिण्डप्रदानाधिकारी भवति । गुरूणामन्त्यक्रियायां शिष्या अप्यधिकारिणो भवन्ति । पुत्रहीनान् गुरूनुद्दिश्य श्राद्धादिकं कर्तुमर्हन्ति शिष्याः ।

सर्वेषां पुत्रहीनानां मित्रः पिण्डं प्रदापयेत् ।
क्रियालोपो न कर्तव्यः सर्वाभावे पुरोहितः ।।

******

---

१. ग.पु.सा.११.१५ २. ग.पु.सा. ११.१६

१. म.भा.ता.नि.१२.१५-१७

१. म.भा.ता.नि.१२.१८

१. भा.ता.उदा वामनपुराणवचनम्

१. सुमध्वविजयः - २.१७ २. सङ्केतपदकोशादाहृतश्लोकः

(पद्मपुराणम् - भूमिखण्डे द्वादशाध्याय)

सत्पुत्र एव तारकः

'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इत्यनेन पुत्रहीनानां सद्गमिर्यथा न भवति इत्यर्थो यता भासते तथा सपुत्राणां सद्गतिर्भवति इत्यापाततः प्रतीयते परन्तु विचारर्यमाणे, अपुत्रा अपि केचन सद्धर्मानुष्ठाननिष्ठा सद्गति व्रजेयुः । सपुत्रा अपि केचन दुर्गतिं व्रजेयुः ।

इति अत्यन्याग्रन्थपरिशीलनेनावगम्यते, तथाहि - लोकेतावत् चतुर्विधाः पुत्रा वर्तन्ते - १. ऋणपुत्रः २. शत्रुपुः ३. उदासीपुत्रः ४. सत्पुत्र (सेवापत्रः) इति । तेषु आद्यः ऋणपुत्रकः किं लक्षण इति पश्यामः ।

१. ऋणपुत्रः - य एकस्मिन् जन्मनि कस्यचिद् धनिकस्य सकाशाद् ऋणं गृहीत्वा, तस्माद् ऋणादं अमुक्त एव सन् मरणं याति स (ऋणग्रहीत् .....) आगमिनि जन्मनि पिता भवति । ऋणदाता तु पुत्रो भवति । अयमेव ऋणपुत्रः । तस्मिन् जन्मनि सः सदाऽतिदुष्टो कुणहीनोऽविक्रूरन्च भवति । स्वजनेषु सदा निष्ठुरभाषयेव भवति । मिष्टमेव समश्वा। मिष्टानेव भोगान् भुनक्ति । नित्यं द्यूतासक्त सन् चोरकर्मण्यप्यात्मानं योजयति । बन्धुभिर्वार्यमाणोऽपि गृहद्रव्यं विलासार्थं बलादपहरति । मागपितरौ प्रतिदिनं निन्दति । जनान् भीषयन्ति पीडङ्यति च । मातापितरौ नाना विधैरापुदैः प्रहरति । मते पितरि सति मातरि दौर्जन्यं प्रदर्शयति । पितृप्रीत्यर्थं श्राद्धादिकर्माणि दानानि च च करोति । एवं

विधो भवति दुष्टपुत्रः ।(ऋणपुत्रः)

२. शत्रुपुत्रः - शत्रुपुत्रस्तु क्रीडमानं एवं मातापितरौ ताडयति । ताडयित्वा प्रहसन्एव गच्छति । एवं बाल्ये वयस्येव स्वपितृषु शत्रुत्वं प्रदर्शयति । दुष्टात्माऽयं पूर्ववैरेण पितरं हत्वा मातरं हिंसितुमायाति ।

३. पुण्यपुत्रः - मातापित्रोः प्राक्तन पुण्येन एतादृशपुत्रो जायते । अयं बाल्य एव स्वलीलाभिः मातापितरौ सन्तोषयति । स्नेहेन प्रियालापैश्च मातापित्रोः सन्तोषं जनयति । मातापित्रोर्मरणानन्तरं तत्स्नेहेन रुदति । श्राद्धादिकर्माणि पिण्डदानादिकां क्रियां च करोति । तेषां सद्गतिर्भूयात्' इति तीर्थक्षेत्रयात्रां कराति । देवऋण-ऋषऋण-पितृऋण इति ऋणत्रयान्वितः, तेषु स्नेहात् भोजनादिना तान् सन्तर्पयति । मातापित्रोः सुखं येन भवति त्सर्वं करोति ।

४. उदासीनपुत्रः - यः सर्वदा उदासीनेन भावेन वर्तते स उदासीनपुत्रः । एतादृशपुत्रः कस्यापि किमपि न ददाति । कस्यचित् सकाशात् किमपि न स्वीकरोति, न कुप्यति, न च तुष्यति । सदा सर्वत्रोदासीन एवं तिष्ठति ।

भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतभाषा च

-डा. एन्.के.सुन्दरेश्वरन्
Professor, Dept. of Sanskrit,
University of Calicut,
Kerala-673 635

कस्याश्चन जनतायाः संस्कृतिः सामान्यतः तदन्तःपातिजनानां समस्तं व्यवहारक्षेत्रम् अभिव्याप्य तिष्ठति । अत एव जनतायाः विचारक्षेत्रेषु समस्तेषु सा प्रतिफलति । परं, वेषभूषादौ, नीतिव्यावहार-कृषि-भोजनादिषु, राज्यतन्त्रे, प्रशासनप्रविधौ, दण्डनीत्यादिव्यवहारविधौ चेति समस्तेषु सामाजिकेषु व्यवहृतिविशेषेषु अभिव्याप्तायाः संस्कृतेः सर्वोप्यंशः सङ्कलय्य एकत्र - विचारपद्धतौ सुदर्शः समुल्लसति । तेन च भाषानिबद्धस्य विचारजातस्य सुनिपुणनिरूपणेन जनतायाः संस्कृति अवगन्तुं शक्यते । संस्कृतभाषानिबद्धा भारतीयसंस्कृतिः अस्माभिर्निरूपणीयत्वेन व्यवसिता अस्ति । सा देशे विदेशेषु च समस्तैः सुधीभिः सुतरां महितत्वेन संश्लोक्यते । अन्यैः संस्कारैरप्रभाविता प्रत्रा वरिष्ठा च सा संस्कृतिः सुविमलधिषणैः प्रज्ञाचक्षुर्भिः ऋषिभिः प्रवर्तिता वरीवर्तीति सुविदितमेव प्रज्ञावताम् । तस्याश्च संस्कृतेर्वाहिनी वाणी नान्या संस्कृतभारत्याः इदीदमपि निर्विवादम् । अर्धमागध्यादिषु प्राकृतभाषासु तथा प्राचीनायां द्रमिडभाषायाञ्च, यद्यपि दार्शनिका विचारा, निरूपिताः, छन्दोमयी काव्यात्मिका च जागर्ति वाणी, तथापि तदीयं प्रतिपाद्यजातं संस्कृतभाषानिबद्धापेक्षया अतिस्वल्पमेव विषयवैविध्येन । सा चेयं संस्कृतभाषा विश्वभाषासु सरळा मधुरा रम्या प्रौढा च चकास्तीदमपि सर्वैराद्रियत एव । तेन अहो भाग्यम् अहो भाग्यमस्माकं यत् संस्कृतभाषानिबद्धां भारतीयसंस्कृतिमधिकृत्य विचाराय मधुरायाभिप्रेताय प्रेरिता इति ।

किन्तु संस्कृतेरस्या गभीरतां गरिमाणं महिमानञ्च दृष्ट्वा कथङ्कारम् अस्या निरूपणं करणीयमित्यत्र चकिता इति कर्तव्यतामूढाश्च स्मः । निरूपणस्यास्य दुश्शकत्वं, 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः'[१] इति श्रतिवाक्यं स्मारयति नः । यस्यां संस्कृतौ 'यत्र विश्वं भवत्येकनीळम्'[२] इति सामुद्रास्तरङ्गा अपि गर्जन्ति, यत्र च 'धर्मो रक्षति रक्षितः'[३] इति तरवोपि नदन्ति मोदेन, यत्संस्कृतिभृति च भुवि 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः'[४] इति गृहाङ्गणगताः कीरा अप्युद्गिरन्ति, सेयं संस्कृतिः कथं वा मन्दधिषणैरस्मादृशैः अत्यल्पेन कालांशेन निरूपयितुं शक्यते ? यथा वेदान्तदेशिकैरुक्तं 'निश्शेषमम्बरतलं यदि पत्रिका स्यात्सप्तार्णवा यदि मही च मषीभवित्री । वक्ता सहस्रवदनः पुरुषः स्वयं चेल्लिख्येत रङ्गपतिपादुकयोः प्रभावः'[५] ।। तदेतदत्रापि सङ्गच्छत एव ।

सेयमपारता न केवलं संस्कृतेर्गभीरतायां वैपुल्ये च, किन्तु संस्कृतभाषायां श्रुति-स्मृतीतिहास-उपवेद-वेदाङ्ग-दर्शन-पुराणा-धर्मशास्त्र-व्याकरणन्यायादिशास्त्र-दण्डनीति-कामशास्त्र-काव्य-नाटकादिसाहित्य-कलाशास्त्र-काव्यशास्त्र-नाट्यशास्त्रादिरूपेण जाग्रतां विषयाणां वैविध्येऽप्यस्ति ।

परिस्थितावेतस्यां किं वा कुर्मः ? यथाकथञ्चित् करणीयमेवेत्यतः एवं कर्तुमिष्यते । भारतीयसंस्कृतेः आधारस्तम्भभूतान् त्रिचतुरानंशान् आदाय, साहित्ये सामलोड्य, निरूप्य च, तेषाम् अनुपमत्वम् अभिव्याप्तत्वञ्च पद्रर्श्य तद्वारा संस्कृतेरस्या वरिमाणं सङ्कीर्तयाम इति ।

धर्मः - अनितरसाधारणः गम्भीरः कल्पः —

भारतीयसंस्कृतेः प्राणत्वेन राराज्यमानः कल्पो भवति धर्मस्य, यादृशः अन्यत्र संस्कृतिषु न शक्यदर्शः । सरळं तथापि गभीरञ्च भवति धर्मस्य तत्त्वम् । यो जीवनक्रमः, यद्यद् व्यवहृतिजातं, समस्तस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्रपञ्चस्य धारणे सुप्रतिष्ठितत्वे सहजस्फुरणे च साहाय्यमाचरति तदेव धर्मः । चराचरस्य जगतः वृत्तिं प्रवृत्तिं च अनुरुध्य वर्तनं धर्मः, प्रतिरुन्धद्वर्तनञ्च अधर्मः । यद्वा समेषां भूतानां सुखावहं जीवनमेव धर्मः । अर्थात्, धर्मः न केवलं तत्कर्तुः - परं समस्तस्य जगतः - सुखमावहतीति । एवं सामान्यं स्वरूपं धर्मस्य । तत्तत्काले तत्तद्देशे तत्तत्कार्येषु च भिद्यते तत्तज्ज्ञैः अनुष्ठेयो धर्मः । अर्थात् प्रातिस्विकतया भिद्यते धर्मः । कथमेतत् ? प्रातिस्विकतया मिथो भिन्नाः, कदाचिद्विरुद्धाश्च धर्माः कृत्स्नस्य जगतः कथं वा सुखं जनयन्ति, अथवा कथं निखिलमिदं जगद् बिभर्तुं शक्नुवन्ति ? महतीयं प्रहेलिका । अत एवोच्यते मनीषिभिः 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्'[६] इति । एवं स्थिते 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते'[७] इति वचनमनुरुध्य तत्तत्सन्दर्भे तत्तच्छास्त्रोक्तरीत्या कर्तव्यम् इत्युक्तेपि वैषम्यमस्त्येव । नैकैः शास्त्रैः एकस्मिन्नेव सन्दर्भे मिथो वैरुध्येन कर्तव्यानि निर्दिश्यन्ते । किं वा करणीयम् ? एवम् आपाततः सारळ्यं दुर्ग्रहताञ्च युगपद् बिभर्ति धर्मस्य कल्पः । तस्मादेव वेदेषु, शास्त्रेषु, दर्शनेषु, इतिहासपराणेषु च महती चर्चा क्रियते धर्मस्वरूपमधिकृत्य । परं, 'धर्मो वेदमूलम्' इति[८], धर्म एव समस्तस्य जगतः प्रतिष्ठेति[९], 'सम्यक् पालितो धर्मः अस्मान् रक्षति' इति[१०] च सर्वैः समाद्रियते । यद्यपि सौगतैः धर्मस्य वेदमूलता नाद्रीयते तथापि तन्मतेऽपि 'धर्मं शरणं गच्छामि' इति शरणत्रितयेन्यतमत्वेन धर्म इति कश्चन कल्पः श्रद्धास्पदत्वेन प्रधानत्वेन च समभ्यर्हितः इति वेदितव्यम् ।

धर्मस्य स्वरूपं निष्कर्षेण निरूपयन्ति धर्मशास्त्राणि (विभिन्नाः स्मृतयः) ऐकस्वर्येण वेदानां धर्ममूलत्वम् आमनन्ति । धर्मस्य स्वरूपं, तथा अनेकान् धर्मिविशेषान्, तेषाम् एकत्र सन्निवेशे

सति मिथो बलाबलविचारश्च निरूपयन्ति च । वर्णाश्रमधर्मनिरूपणम् इति महान् विषयः, तथा अनेके अवान्तरविषयाः - यथा श्रौतस्मार्तक्रियाणां स्वरूपं प्रयोगः राजधर्मादिकं, व्यवहारः, प्रायश्चित्तम्, आशौच इति - चर्च्यन्ते महता ग्रन्थसन्दर्भेण धर्मशास्त्रग्रन्थेषु । ज्ञायत एव सुधीभिर्यदेतद् धर्मशास्त्रविषयकं साहित्यं धर्मसूत्राणि, स्मृतयः, निबन्धाः पद्धतयः इति अनेकां विधां प्रकारश्चापद्य अतिविपुलमस्तीति ।

धर्मस्य स्वरूपं निरूपयितुमेव प्रवृत्तं शास्त्रमस्ति पूर्वमीमांसाख्यं वैदिकं दर्शनं येन वाक्यार्थनिरूपणाय महद्योगदानं कृतम् ; येन चास्य वाक्यशास्त्रम् इति प्रथा वरीवर्ति ।

शास्त्रस्यैतस्य मूलभूतो ग्रन्थः जैमिनिना मुनिना प्रणीतः यो न केवलं विचारविषयस्य इतरशास्त्रोपयोगित्वेन, अपि तु ग्रन्थशरीरेण च इतराणि दर्शनान्यतिशेते । अस्य धर्माख्यस्य कल्पस्य भारतसंस्कृतौ या रूढमूलता व्यापिता चास्ति तां दर्शयितुमेव इयदुक्तम् । 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः'[११] इति, 'यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः'[१२] इति नैकधा धर्मस्वरूपं निरूपितं विविधैर्दर्शनैः ।

न केवलं श्रुतयः स्मृतयः दर्शनानि च, किन्तु इतिहासपुराणान्यपि धर्मस्वरूपनिरूपणमेव स्वेषां विषय इति प्रथयन्ति । 'रामो विग्रहवान् धर्मः'[१३] इति स्वकाव्यस्य नायकं रामम् अवतारयन् आदिकविः, 'केनचित्पुरुषेण धर्मः यथावदनुष्ठातुं शक्यते किम् ?' इति प्रश्नस्य शक्यत एवेति निदर्शयितुमेव धर्मात्मनो रामस्य अयनमुपवर्णितम् । स्वयं रामः प्रख्यापयति, काममर्थं वा नाहमर्थयामि धर्ममेव केवलमुपाश्रितोहम् इति । आत्मनः प्रतिज्ञां वितथीक्रियमाणाम् अस्थाने आशङ्कमानां कैकेयीं प्रति रामः प्रतिजानीते-

'नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धिमामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममाश्रितम् ।।'[१४] इति ।

कविराद्यः अन्येषां पात्राणां कथनैरपि नायकस्य रामस्य धर्मात्मतामसकृत् द्रढयति[१५] । साम्प्रदायिका अपि धर्ममूलो वेद एव रामायणात्वेन काव्यात्मतां नीत इति दृढं प्रतियन्ति[१६]।

एवमेव महाभारताख्यः सुविख्यातः इतिहासोपि धर्मस्य तत्त्वं विवरीतुमेव प्रवर्तित इति कविवेधसा कृष्णद्वैपायनेन बहुधा व्यञ्जितम् । 'यतो धर्मतस्ततो जयः' इति गान्धारीवाक्यं व्यासस्य भगवतः प्रतिज्ञावाक्यमिव महाभारतसारसर्वस्वमिव च समाद्रियते सारवेदिभिः । विशिष्य आनुशासनिकशान्तिपर्वणोः पृथुळशरीरयोः धर्मस्वरूपम् आख्यानैरुपाख्यानैश्चानेकैः, महता ग्रन्थेण, अतृप्तेनेव महर्षिणा, निर्वर्ण्यते स्पष्टीक्रियते च । किञ्च

'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुकस्य त्वनित्यः ।।'[१७]

इदानीं कृष्णद्वैपायनवाक्यं भारतसावित्री इति समुद्घुष्यते धर्मनिरूपणनिपुणैर्मनीषिभिः । पुराणानामपिगतिरीदृश्ये ।

काव्यनाटकादीनां रसपराणां साहितीसन्दर्भाणामपि 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवद्' इति धर्मोपदेश एव परमं लक्ष्यमिति काव्यशास्त्रकारा आमनन्ति । धर्मादिपुमर्थव्युत्पत्तिरेव नाट्यस्य प्रयोजनमिति नाट्यशास्त्रविचक्षणः अभिनवगुप्तपादोमनुते ।

महाकविषु अग्रेसरतः कालिदासस्य कामार्थपरास्वपि कृतिषु धर्मस्वरूपं निरूपितमेव बहुधा बहुशः ।

'रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ।।'[१८] इति,

'स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ।।'[१९] इति

बहुत्र राजधर्मो महीयते ।

किञ्च पुंसवनादीनां गृह्यकर्मणां विधिवदनुष्ठानस्य वर्णनमपि महाकाव्ययोरुभयोः अनेकत्र धर्मशास्त्रानुसारितया विहितं दृश्यते । 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्', 'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।' इत्यादीनि सूक्ष्मधर्मप्रतिपादकानि कविवाक्यान्यपि सुप्रसिद्धानि । किं बहुना ! शृङ्गाररसप्रधाने अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके यद्धर्मपरं वाक्यमुदीरितं कविता, 'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःरकरणवृत्तयः ।' इति, तत् धर्मशास्त्राचार्येण तन्त्रवार्तिककारेण कुमारिलभट्टेन 'एवं हि विद्वद्वदनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् ।' इति प्रमाणीकृतम् ।

निवृत्तिधर्मः श्रेयान्

किं वेदविहितानां श्रौतस्मार्तादीनां कर्मणां विधिवदनुष्ठानमेव वा धर्मस्य सार इति चेन्नैव । प्रवृत्तिधर्मो निवृत्तिधर्मश्चेति द्विविधो धर्मः । तत्र श्रौतस्मार्तादिकर्मरूपः प्रवृत्तिधर्मः धर्मशास्त्रग्रन्थेषु भूयसा निरूपितः । निवृत्तिधर्मश्च श्रुतिशिरस्सु बहुधा प्रपञ्चितः, यः भगवद्गीतासु तथा ब्रह्मसूत्रेषु च अनूदितो व्याख्यातश्च । किमनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरयोः विरोध इति नैवेत्यत्र उपनिषदः तथा

अद्वैतवेदान्ताचार्याणां शङ्करभगवत्पादानां भाष्याणि च प्रमाणम् । श्रौतस्मार्तादिकर्मणां विधिवदनुष्ठानेन विधूतपाप्मा विमलचित्तः ज्ञानपरं निवृत्तिमार्गमनुसरेदिति आचार्यसमयः ।

सर्वत्र समदर्शित्वं, सर्वभूतसुहृत्त्वं, अपरिग्रहः, ब्रह्मचर्यम्, सर्वसङ्गपरित्यागः, स्थितप्रज्ञत्वम् इत्यादयः निवृत्ति धर्मानुष्ठातुः स्वरूपग्राहका धर्माः न विरुध्यन्ते प्रवृत्तिधर्मेण । गौतमेन धर्मसूत्रकारेण अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः परिगण्यन्ते - येषु एकविंशतिः श्रौतकर्माणि, पञ्च महायज्ञाः, चतुर्दश गृह्यकर्माणि इति चत्वारिंशत् कर्मविशेषः । शिष्टा अष्टौ आत्मगुणाः । ते चात्मगुणाः वस्तुतो निवृत्तिपराः । इमे भवन्ति ते - 'दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृह'[२०] चेति । निवृत्तिधर्मे प्रविष्टस्य अनुपेक्षणीया गुणा इमे इति द्रष्टुं शक्यते । अत्रेदमनुसन्धेयं यद् गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारापेक्षया आत्मगुणानां प्रकृष्टत्वमाख्यायते इति । यद्यपि कस्यचित् चत्वारिंशत् संस्कारा अन्यूनतया सन्ति, अष्टानामात्गुणानामभावे तस्य ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च न भवेदिति, प्रत्युत चत्वारिंशत्संस्काराणामेकदशमात्रसद्भावेऽपि महर्षिः[२१] ।

निवृत्तिधर्मो ज्ञानवैराग्यलक्षणः परां विद्यां ब्रह्मविद्यापरनाम्नीं वेदयति, या अज्ञान-प्रयुक्तसंसारनाशिका अक्षरब्रह्मप्रापिका च । यामेव उपनिषदिति व्यपदिशति श्रुतिमाता । सैव विद्यापदवाच्या । सैव मुक्तिहेतः । अन्यत्सर्वं वेदवेदाङ्गादि बन्धहेतुकम् अपरा विद्या इति हेयतयोपदिश्यते अधिगतब्रह्मतत्तत्त्वस्य । ईदृशी विद्या विश्वस्मिन्नपि विन्वे नान्यत्र संस्कृतौ उपलभ्यते । येन विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं भवति, येन विदितेन वेदितुः स्वरूपनाशः[२२], यच्च तारयति शोकाद्वेत्तारं[२३] तादृशस्य अखण्डबोधस्वरूपस्य त्रिकाला बाधितसत्यस्य सान्द्रानन्द-स्वरूपस्य ब्रह्मणः वेदयित्री एव विद्यत्वेन ग्राह्या ; सापि अक्षरस्याधिगमानन्तरं हेयतात-कोटावन्तःपतति सर्वैरितरैः साकम् इतीयं सत्योद्घोषणा कुत्र वा अन्यत्र जगति श्रवणगोचरा भवेत् ?

'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति शौनकेन पृष्टो गुरुरङ्गिराः धीरमुद्गिरति' '...द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।'' इति । अस्य मुण्डकोपनिषद्वाक्यस्य छायापि अन्यत्र दुर्दर्शैव ।

'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह'[२४], 'एतँ ह वाव तपति - किमहँ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति ।'[२५], 'तज्जलानिति'[२६], 'तरति शोकमात्मविद्'[२७] इत्याद्या गभीरा गिरः भारतीयसंस्कृतेरन्यत्र, श्रुतिशिरांसि विहाय, अन्यत्र, कुत्र वा श्रोतुं समुपलभ्यन्ते ?

तदेतद् गुहा हितं परमं ब्रह्मतत्त्वम् 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', इत्यादिभिर्महावाक्यैः लक्षणया बोधयितुं प्रयतन्ते श्रुत्यन्तग्रन्थाः । न केवलम् उपनिषदः इतिहासपुराणानि काव्यनाटकादीनि इति संस्कृतवाङ्मयं समस्तम् अभिव्याप्नोत्येव सेयमन्यादृशी अपूर्वाविद्या । केवलं कुत्रचित्प्रकाशा कुत्रचिच्चाप्रकाशा इत्येव भेदः ।

सत्यम् ।

भारतीयसंस्कृतौ अपरः अपूर्वः अन्यादृशश्च कल्पो भवति सत्यस्य ।

'सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विहितो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयोह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ।।'[२८]

इति उपनिषन्माता सत्यस्य जगन्निधानत्वं सङ्कीर्तयति । परमं वेदितव्यं ब्रह्म, सत्यमेव इत्यपि श्रुतयः उद्घोषयन्ति ।

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति'[२९] इति तैत्तिरीयोपनिषत् ।

ऋग्वेदे च ऋतम्, सत्यम् इतीमे पदे बहुत्र समानार्थकतया कुत्रचित्सत्रा च प्रयुक्ते दृश्येते । सत्यं च ऋतं च सर्वस्यापि जगत आधारभूते इति मन्त्रद्रष्टारो मुनयः सुदृढं प्रतियन्ति ।

'सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिताद्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधिश्रितः ।।'[३०]

इति ऋग्वेदः प्रथयति सत्यस्य भूमेराश्रयत्वम् ।

तदेतत्सत्यस्य तत्त्वं भारतीयां संस्कृतिं तदभिव्यञ्जिकां संस्कृतभारतीञ्च समभिव्याप्नोति । 'सत्यं वद, धर्मं चर', 'सत्यान्न प्रमदितव्यम्' इत्याद्यानि तैत्तिरीयामुशासनवाक्यानि सुप्रसिद्धान्येव । जाबालस्य सत्यकामस्य, पितुः सत्यप्रतिज्ञत्वपालकस्य दाशरथेः रामस्य, तथा सत्यप्रतिश्रवस्य हरिश्चन्द्रस्य पुराणप्रसिद्धस्य इति सत्यसंस्तुतिपराः कथाः सर्वविदिता एव ।

श्रीमद्भागवते च पुराणे पूर्णपुण्यावतारो भगवान् श्रीकृष्णः यदा अवततार तदा देवानां स्तुतिरीदृशी आसीत् -

'सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ।।'[३१] इति ।

किञ्च तत्रैव पुराणे भगवतो नृसिंहस्य अवतारः, निजभृत्यस्य परमभागवतस्य प्रह्लादस्य वचसः सत्यवचस्त्वभङ्गो मा भूदिति कृत्वा भगवता स्वयं विहित इति वर्ण्यते ।

'सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ।।'[३२] इति ।

एवमेव महाभारतयुद्धे स्वभक्तस्य भीष्मस्य वचः ऋतं कर्तुं भगवान् निजां प्रतिमामपि हित्वा अरिवरं धारयन् क्रोधशावीव तमभ्यधावदिति किञ्चन मनोरमं दृश्यं वर्ण्यते । पाञ्चभौतिकं कलेबरं त्यजन् शान्तनवो भीष्मप्रतिज्ञः तदिदं दृश्यम् एवमनुस्मरति-

'स्वनिगमममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोभ्यधावच्चलद्गुर्हरिरिवहन्तुमिभं गतोत्तरीयः ।।'[३३] इति ।

एवं सत्यस्य तत्त्वं, लौकिक्यापि दृशा संस्कृतभाषानिबद्धे साहित्ये समुल्लसति । गभीरेषु दार्शनिकविचारेषु च त्रिकालाबाधितस्य सत्यस्यैव नित्यवस्तुनः सर्वोत्कर्षेण उपादेयत्वमुपेयत्वञ्चेति पौनःपुन्येन दृढीक्रियते ।

'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ।'[३४]

'यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।।'[३५]

'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।'[३६]

'विज्ञाते तु परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्पला ।'

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।'

इत्यादीनि उच्चावचानि वाक्यान्यत्र निदर्शनम् ।

आचार्यवान् पुरुषो वेद

अन्यादृशम् अपूर्वमन्यत् तत्त्वमस्ति भारतीयसंस्कृतौ-गुरोस्तत्त्वम् । गाढमान्तरं तमः अपनुदतः, प्रज्ञाचक्षुरुन्मीलयतः, गुरोः महत् स्थानम् कल्पितमस्त्यत्र । नेश्वरतुल्यत्वम्, किन्तु ईश्वरत्वमेव गुरोर्महीयते ।

'ईश्वरोगुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।
व्योमवद् व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ।।'

इति संश्लोक्यते तन्महिमा । किञ्च आचार्योपदेशमपहाय ब्रह्मज्ञानं दुरवापमेवेति वेदान्तिभिः 'आचार्यवान् पुरुषो वेद'[३७] इति श्रुतिवाक्यं प्रमाणयद्भिः निगद्यते ।

आचार्यः, उपाध्यायः, गुरुः इत्याद्या अनेके आविष्कृतिप्रकाराः समुपलभ्यन्ते गुरुतत्त्वस्य । तत्तदनुगुणा निरुक्तयश्च उदाह्रियन्ते ।

'त्वत्कारुण्ये प्रवृत्ते क इव न हि गुरुः'[३८] इति भक्तकविर्विद्वदग्रणीः नारायणभट्टपादः प्रस्तौति । अनुगृहीतानां भागवतानां, जगत् समस्तं गुरुभूतं सत् शिक्षयति परं तत्त्वमिति तस्याभिप्रेतम् ।

'पृथिवी वायुराकाशमापोग्निरश्चन्द्रमा रविः ।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद् गजः ।।
मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गळा कुररोऽर्भकः ।
कुमारीशरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ।।'[३९]

इति श्रीमद्भागवतपुराणं चतुर्दश अध्यात्मविद्यागुरून् संस्तौति ।

उपसंहारः

एवं संस्कृतभाषानिबद्धे साहित्ये, पदे पदे महिता भगीरा च भारतीयसंस्कृतिः प्रतिभातीति दर्शयितुं तस्यां संस्कृतौ प्रधानभूतान् कांश्चन कल्पनादाय विचारः प्रवर्तितः । इतोप्यन्ते बहवः अंशा - सम्प्रदायसिद्धा आचाराः, कल्पाः, व्यवहाराश्चमहिता महीयन्त एवास्यां संस्कृतौ, येषां प्रतिफलन च सुदर्शं सद् वरीवर्ति सुरभारत्याम् । तेषु केषाञ्चन नामोल्लेखमात्रमत्र प्रस्तूयते । अतिथिसपर्या, दानम्, प्रणवश्रद्धावागादीनामुपासना, व्रतचर्याप्रकारा बहवः, कर्मज्ञान-भक्त्याख्यास्त्रायो योगाः, भक्तिमार्गस्य सार्वजनीनता सौलभम्यश्च, त्रिगुणसिद्धान्तः, इत्याद्या अन्यादृशा अंशः संस्कृतेरस्या वैशिष्ट्यां ख्यपयन्ति । सत्स्वप्येषु, सत्यस्य विद्यायाश्च परमं स्थानं वितीर्णमिति द्रष्टव्यम् ।

यच्छास्त्रं परं सत्यं प्रापयति, यश्च गुरूपदेशः वेदयति तत्, तदुभयमपि उपायत्वेन न्यक्करणीयमिति व्यक्तं पश्यति महिमा संस्कृतिरियम् ।

'न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात् ।
एष सर्वपदातीतो बोधः सम्प्राप्यते परः ।।'[४०]

इति निर्भीकं प्रस्तुवत् तदुपपादयति च योगवासिष्ठाख्यं ग्रन्थरत्नमेवम् -

'एतान्यकारणान्येव कारणत्वं गतान्यलम् ।
परमात्मैकविश्रान्तौ यथा राघव तच्छृणु ।।

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं यातं विशुद्धताम् ।
अनिच्छदेवमेवाशु पदं पश्यति पावनम् ।।'[४१]

एवमेव अखण्डबोध एव, ज्ञानमेव, परं सत्यवस्तु ; अमृतमक्षरं ब्रह्म च तदेवेति मधुरं गायति श्रुतिमाता ।

शृणुत -

'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।।'[४२]

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ।'[४३]

एतावन्मात्रमुक्त्वा विरम्यते इति शम् ।

*****

End Notes :

१. श्वेताश्वतरोपनिषत् -९ (तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति इति वाक्यशेषः ।)
२. वेनस्तत्पश्यन् भुवनानि विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीळम् । महानारायणोपनिषत् - १.३.८
३. धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् । मनुस्मृतिः - ८.१५
४. ईशावास्योपनिषत् -१
५. पादुकासहस्रम् ३.२
६. तर्कोप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ।। महाभारतम् ।
७. भगवद्गीता १६.२४
८. वेदोखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामानस्तुष्टिरेव च ।। मनुस्मृति - २.६
९. धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा - महानारायणोपनिषत् - १८
१०. यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु । (वाल्मीकिरामायणम् - २.२५.३)

११. जैमिनिसूत्राणि-१.१.३
१२. वैशेषिकसूत्राणि - १.२
१३. वाल्मीकिरामायणम् ३.३७.१३
१४. वाल्मीकिरामायणम् २.६.१६
१५. सीता नायिका भर्तारमुद्दिश्य हनूमन्तं कथयति-

'धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं माश्चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ।
नासीत् व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ।।'

लक्ष्मणः तपसा तेजसा च ज्वलन्नपि शूरोपि इन्द्रजितं घ्नन् रामस्य धर्मात्मताप्रतिज्ञामन्त्रेण साकं प्रहिणोति अमोघं शरम् -

धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ।।' इति ।

१६. वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।
वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ।।

१७. महाभारतम्, स्वर्गारोहणपर्व, ५.६३
१८. रघुवंशम् १.१६
१९. रघुवंशम् १७.८
२०. गौतमधर्मसूत्राणि १.८.२३-२४
२१. यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावत्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छति ।
यस्तु तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अत स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छति ।
(गौतमधर्मसूत्राणि- १.८.२५,२६)
२२. ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । मुण्डकोपनिषत् - ९
२३. तरति शोकमात्मवित् । छान्दोग्योपनिषत् - ७.१.३
२४. तैत्तिरीयोपनिषद् २.४.१
२५. तत्रैव
२६. छान्दोग्योपनिषद्-३.१४.१
२७. छान्दोग्योपनिषद्-७.१.३
२८. मुण्डकोपषित् ३.१.६
२९. तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.३
३०. 'ऋग्वेदः' १०.८५.१
३१. श्रीमद्भागवतम् १०.२.२६
३२. तत्रैव ७.८.१७

३३. तत्रैव १.९.३७

३४. वाक्यपदीयम्,-२.२३८

३५. श्रीमद्भगवद्गीता,२.४६

३६. तत्रैव २.४५

३७. छान्दोग्योपनिषत् - ६.१४.२

३८. 'त्वत्कारुण्ये प्रवृत्ते क सव नहि गुरुर्लोकवृत्तेऽपि भूमन् सर्वाक्रान्तापि भूमिर्नहि चलति ततः सत्क्षमां शिक्षयेयम् । गृह्णीयामीश तत्तद्विषयपरिचयेप्यप्रसक्तिं समीराद् व्याप्तत्वञ्चात्मनो मे गगनगुरुवशाद्भातु निर्लेपता च ।।' मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टपादकृतं नारायणीयस्तोत्रम्- ९३.३

३९. श्रीमद्भागवतम् - ११.७.३३,३४

४०. योगवासिष्ठम् ६-२.१९६.२०

४१. तत्रैव ६२.१९७.१९,२०

४२. महानारायणोपनिषत १.३.१,२

४३. ईशावास्योपनिषत् - ११

*****

संस्कृतसाहित्ये मानविकता

- डा. पि. नारायणन्
न्म्पूतिरि, प्रोफेसर् (कार्यमुक्त),
कालिकट् विश्वविद्यालयः, केरला
मो.नं. ९४४७५३७०९८

भारतीयेतिहासयोः काव्यनाटकेषु च यद्यपि महात्मनां चरित्रचित्रणं साधु अनष्ठितं तथापि तेषाम् आचारानुष्ठानैः व्यवहारैश्च मानविकतायाः अन्यूना शोभा अवलोकयितुं शक्यते । न केवलमेकस्य प्रान्तस्य वा जनसमूहस्य चरितेन काव्यं कालातिवर्ति भविष्यति अस्माकं कविवर्याः अचिन्तयन् । स्वकीयां प्रज्ञाम् अवलम्ब्य विश्वे विद्यमानानां मानवमूल्यानां तथा मानविकतायाश्च चित्रमाविष्कुर्वन्तः ते विश्वसाहित्ये विख्याताश्च संवृत्ताः । प्राचीनाश्च ते ऋषयः 'विश्वं भवत्येकनीडम्' इत्युपदर्शयन्तः परस्परप्रेम्णः तथा समवृत्तितायाश्च उदात्तमाशयं लोकाय समर्पयन् । आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा इति सूचितस्य रामस्य हृदयेन केवलं लोकाराधनतत्परत्वम् अपि तु लोकेषु मिथः सौहार्दस्य सङ्कल्पोऽपि वर्तते । अर्थशास्त्रकारेणापि प्रजाहिततात्पर्यमेव राज्ञः तात्पर्यमिति प्रादर्शि ।

प्रजाहिते हितं राज्ञः प्रजानां च सुखे सुखम् ।
नात्मप्रियं प्रियं राज्ञः प्रजानाञ्च सुखे हितम् ।। (अर्थशास्त्र-विनयाधिकरणम्)

कालिदासादयस्तु स्वकथापात्राणां राज्ञां क्षितेः सीमा तावत् 'समुद्ररशना चोर्वी', 'जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्' इत्यादिभिः वर्णनैः बहुविस्तृता इति अदर्शयन् । एवं स्थितेऽप्यसौ राजा न वा हस्तिनापुरस्य न वा अयोद्यायाः इत्यकल्पयन् । तेषां राज्ञाम् उदरैः गुणैः विचित्राभिः क्रियाकलापैश्चैते विश्वस्य नेतारो भवन्तीति अस्मान् आवेदयन् ।

एवं महाकवीनां वचस्सु विश्वमानविकतायाः परामर्शाः बहुव विद्यन्ते इति दर्शयितुमेवायं यत्नः ।

'अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।'

अयं श्लोकः उदारचरितानां सुमनसां चिन्तापद्धतौ परथैकप्रवृत्या कथं जनाः कृतार्थाः भवेयुः इति सूचयति । यद्येकस्मिन् कुटुम्बे विद्यमानाः पितृपुत्रादयः परस्परं मानवमूल्यानि परिरक्ष्य सहवर्तित्वं कामयमानाः सन्तः साहोदर्यं परिपोषयन्ति तादृशैः कुटुम्बैः समाकुलं समाजं राज्यस्य

प्रगत्यै अलम् । उदात्ताशयानां मनीषीणां ईदृशानि वाक्यानि 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' इति वाक्यं कटाक्षयन्ति । 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति भगवतः वाक्यमनुस्मरन्तः प्राचीनाः अन्योन्यस्नेहेन जीवनस्य महिमानम् एधन्ते । अपि एकैकस्य मोक्षरूपेण यद् लक्ष्यं दर्शनेषु घोषितं तदपि फलेच्छारहितेन कर्मणा एव सिध्यति इति सूच्यति । एवं कर्मणां गौरवं महत्त्वं च प्रदर्श्य तदर्थं जनान् प्रेरयति इति कर्मसाध्यमेव निश्रेयसमिति ज्ञापयति ।

कुमारसम्भवे एकत्र तपस्थितां पार्वतीं दिदृक्षवः ऋषयः तपोवनमुपागता इत्युपवर्ण्य तपोवनस्य रूपं एवम् इति प्रदर्शयति ।

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथिः ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च बभूव काननम् ।। (कु.स.५.१७)

अस्यायमर्थः - तस्मिन् कानने विरोधिसत्त्वाः अहिनकुलगोव्याघ्रकाकोलूकप्रभृतयः जीविनः पूर्वमत्सरं परित्यज्य परान् मित्रभावेन वीक्ष्यावसन् । तत्रस्था तरवः अतिथिगणान् अभीष्टफलकुसुमप्रदानैः अपूजयन् । तपोऽङ्गभूतं वह्निं इन्धनाद्यैः संवर्ध्यावर्तत पार्वती । ईदृशैः हेतुभिः तत्काननं तपोवनोपमितम् अजायत इति । कवेः कालिदासस्य हृदये प्रपञ्चोऽयं कथं भवेदिति स्पष्टं दर्शयति । यस्यां जगत्यां राज्यानि राष्ट्राश्च वा मिथः शत्रुभावं विहाय यदा वर्तन्ते तत्रैव लोकस्य प्रगतिर्भवेत् । तथा यदा मानवाः प्रकृतिम् अबाधित्वा तय समं रञ्जनेन वर्तन्ते तदा इयम् अभीष्टफलदात्री भविष्यति । यदा हि आत्मनः अभ्युदयाय ज्ञानरूपं वह्निं यः कश्चित् प्रत्यहं ज्वलयति तस्य सर्वेभ्यः कर्मभ्यः निश्रेयसं भविष्यति । कवेः प्रपञ्चवीक्षणस्य निदर्शकमिदम् ।

अभिज्ञानशाकुन्तले कण्वः एवं वदति - 'वनौकसोऽपि सन्तः लोकाज्ञा वयम्' इति । लोकस्य विभिन्नेषु भागेषु कथम् आचारान् अनुतिष्ठिन्ति इति ज्ञात्वैव कण्वः एवमभिप्रैति । आचारादिभिः कथम् अस्माकं संस्कृतिः संरक्ष्यते इति अनेन द्योत्यते । अवनभोजनादिषु युगपत् स्थितेः तथा सहयोगस्य च प्राधान्यं सूचयद्भिः वचोभिः विद्वेषराहित्यमपि अवश्यपालनीयमिति उपनिषद्वाक्यमस्मान् स्मारयति । तस्मादेव, अध्ययनावसरे भोजनावसरे च छात्रान बोधयितुं 'सह नौ भुनक्तु' इत्यादि वाक्यान्युपयुज्यन्ते । द्वेषरूपेण व्यवहारेण आचारेण वा यत्र जनाः क्लिश्यन्ते तेभ्यः साहाय्यमपि इति छात्रान् गुरवः पाठयन्ति ।

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजनाना उपासते ।। १०.१९१.२

यात्रायां सम्भाषणे संवादे च युगपदेव यूयं वर्तध्वम् इतीयं ऋक् समवस्थितेः सहयोगस्य च महत्वं व्यनक्ति । भेदभावं निराकरोति च ।

समानो मन्त्रः समिति समानी समानं मनसस्सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रभिमन्त्रयेव समानेन वा हविषा जुहोमि ।। १०.१९१.३

सर्वेष्वपि कार्यजलेषु भेदभावं विहाय समत्वस्य सहिष्णुतायाश्च अनुरणनानि श्रावयितुम् इयम् ऋक् उपकारिका ।

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यः स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।। (रघु.१४.६७)

इति कर्तव्योद्घोषणेन राजानः सम्यग् निवेदिताः । सा चेयं वर्णसमीक्षा गुणकर्माश्रिता इति कथनेन केवलेन जनुषा न किमप्यायाति इति सिध्यति । अपि च एतेषु गुणकर्मविभागेषु भेदः सम्लक्ष्यते तदपि प्रातिभासिका इति द्योत्यते ।

रुपकार्यसमाख्याश्चभिद्यते तत्र तत्र वै
आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वत् जीवेषु निर्णयः । (मा.उप.अद्वैतप्रकरणम्,६)

जीवेषु भेदोपलक्षणाः रूपकार्यसमाख्याः वस्तुतः भेदाभावं न प्रकटयति इत्यनेन वाक्येन मानवानाम् एकत्वं साधितं भवति ।

मलयालभाषायां निष्णातः अक्कित्तम् अच्युतन् नम्पूतिरिरिति कविरासीत् । ज्ञानपीठपुरस्कारेण सम्मानितः अयं स्वीये काव्ये मानविकताया महिमानमित्थम् अलिखत् ।

उपाधिरहितं प्रेम बलं प्राप्नोति च क्रमात् ।
तदेव सुन्दरं सत्यम् धर्मश्च परिशीलयने ।।

अन्यत्र एतेनैवमुक्तम् -

इतरेषां कृतं यावदश्रुपातं करोम्यहम् ।
आत्मन्युदयते तावत् सहस्रं सौरमण्डलम् ।।

इतरेषां दुःखानि दूरीकर्तुं यदा जनः प्रवर्तते तत्र तावत् चेतसि प्रेम्णः सहस्रं सौरमण्डलम् उदेति ।

अधुनातनीं परिस्थितिमालोक्य, 'वसुधेयं नोपवासयोग्या सम्पादिता स्वार्थैकपरैर्मनुजापसदैः' इति व्यञ्जयन्ति सन्त्यमूनि वाक्यानि । यदा हि स्नेहपाशेन सर्वे लोकाः बन्धिताः तदा अयं प्रपञ्चः स्वर्गमप्यतिशेते । अत एव स्वर्गोपमं भवत्ययं प्रदेश इति बहुत्र वर्णितं दृश्यते - यथा

'महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं ऋद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः'

'शेषैः पुण्यै हृतमिव दिवः काञ्चनं खण्डमेकम् ।।'

सुखदुःखयोरनुगतमद्वैतं सर्वास्ववस्थासु जन्तून् अनुसरन्ति इति स्थिते एकस्यैव कृते प्रवृत्तयः एकं प्रार्थयितुं कथं क्षमः इति भवभूतिः ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यत् -

तामभ्यगच्छद्रुदितारुसारी
मुनि कुशोध्यमाहराणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।। (रघु.१४.७०)

इति कालिदासपदद्ये रुदितानुसारित्वं महत्या मानविकताया निदर्शनमिति वक्तुं शक्यते । यत्र हि इतरे जनाः रुदन्ति यत्र च पीड्यन्ते तत्र तान् उपसान्त्वयितुमर्हन्ति मानवाः ।

स्त्रीपुरुषयोः समत्वाङ्गीकारः मानविकताया अपरो भागः । 'प्रायेणैवं विधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता' इति वाक्यं स्त्रीणां समाजे औन्नत्यं सूचयति । अन्यैः ऋषिभिः साकं एतस्याः अरुन्धत्याः आगमनं शोभनाय अलमिति कथयति । अजः दमयन्तीं सखीरूपेण आद्रियते इति जीवनेषु साध्येषु एतासां योगदानं निस्तुलं भवति-

गृहीणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता वद किं न मे हृतम् ।। (रघु.८.६७)

त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखी इत्येवं भूते मयि तवायं निष्ठुरः व्यापरः स्मर्तुमप्यहमशक्यः । मानविकमूल्यानि परित्यज्य स्वेच्छया यस्य कस्यापि प्रवृत्तिर्भवति तत्रापि कविं शब्दायते ।

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तौ अस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ।। (रघु.१४.७३)

यद्यप्यसौ आदर्शभूतः सत्यधर्मपरायणः मर्यादापुरुषोत्तमः भवति तथापि तेनानुष्ठितेन सीता परित्यागेन खिन्नहृदयः क्रुद्धश्च आदिकविः एवं प्रस्तौति ।

मानविकतानामा अयं बहुचर्चितः विषयः वेदकालादारभ्यैव प्रसिद्धिमुपगतः आसीत् । शासकानां नेतॄणां च स्वार्थैकफलानयत्वात् चारुरूपेण अधुना न प्रवर्तते इत्येव ।

*****

दक्षिणा ज्ञानसन्देशः

– डा. माधवाचार्यपाण्डुरङ्गी
सहायकसंशोधकः,
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

उद्धवकृतप्रश्नानाम् उत्तररूपत्वेन श्रीकृष्णः उपदिशिति दक्षिणा ज्ञानसन्देशः इति । (भाग. ११.१९.३८) । अत्र केयं दक्षिणा ? किं तत्स्वरूपम् ? कथं सा ज्ञानसन्देशरूपा ? इति अध्येतॄणां शेमुषी -

अस्याः उत्तरात् पूर्वं अवश्यमेतदवगन्तव्यं यत् सर्वे प्रजाः देव-ऋषि-आचार्य-पितृऋणयुक्ता इति गुरुकुलेषु आचार्यादधिगतविद्याः स्नातकाः तदृऋण परिहार्यां गुरुभ्यः अवश्यं दक्षिणां दद्यासुः । सर्वे गुरुदक्षिणा इति कथ्यते । कीदृशी दक्षिणा समुचिता स्यात् जीविकाकल्पितवद्भ्यः ? इति उद्धवप्रश्नस्य आशयः । भगवन् श्रीकृष्णः उपदिशिति ‘दक्षिणा मानसन्देशः’ इति । गुडभिः प्राप्तविद्याः स्नातकाः ज्ञानं यथायोग्यं शिष्येषु संदिशेयुः । तथा च ज्ञानप्रसारणमेव गुरुभ्यः समुचितदक्षिणा ।

अपि च सर्वमपि देवताकार्यं दक्षिणाकं भवेत् । तथा हि - एकदा ऋषयः गङ्गातीरे बहत् सत्रमेकं अकुर्वन् । महता वैभवेन प्रवर्तितं अप यज्ञं अभीष्टफलदं नाभवत् । तदा विचारितं ऋत्विग्भ्यः अदत्तदक्षिणातः यज्ञं निष्फलं जातम्, इतोऽपि सत्रे मुख्यकारणं लक्ष्मीरूपदक्षिणायाम् अतनुसन्धानम् । - विष्णुपुराणम् ।

कथं विष्णुपत्नी दक्षिणानाम्नी इति धन्याश्चर्योपाक्यानं उत्तरति । वृत्तान्तमिदं महाभारतादिषु-दृष्यते ।

पुरा एकदा श्रीकृष्णः वैदर्भासहितः द्वारकापत्तने रैवतकगिरौ विहरति स्म । तदा नानादेश्याः दुर्योधनाद्याः भूपालसन्ध्याः । समागत्य श्रीकृष्णं नमश्चक्रुः । तदवसरे नारदः गगनमार्गात् एत्य श्रीकृष्णं, ‘त्वं धन्यः’ ‘त्वम् आश्चर्यः’ त्वादृशो नास्ति कश्चित् ससम्भ्रमः आह । भगवान् कृष्णः तदाह ‘दक्षिणाभिः साकं’ इति ।

दक्षणाभिः साकामित्येव कृष्णं
प्रप्रच्छुरेतत् किमिति स्म भूपाः ।

नारायणो मुनिमूचे वदेति
श्रृणुध्वमित्याह स नारदोऽपि ।। (२०.६६) (म.ता.नि)

ततः नारदः तान् अवसरमिदम् एवम् अवर्णयत् । एकदाऽहं गङ्गायां कूर्मरूपं देवं दृष्ट्वा, उत्तमत्वभावेन

'त्वमुत्तमो नास्त्यधिकस्तवेति' ऊचे एवमुक्तो कूर्मरूपो देवः । मदृ.. स्का गभ्गा उत्तमा इति अब्रवीत् । नारदेन पूर्ववदुक्ता गङ्गा, नैकनद्याश्रयः वरुणः एव मत्तः (मत्सकाशात्) उत्कृष्टः इति जगाद ।

ततो नारदः वरुणमुपेत्य त्वं धन्यः त्वमाश्चर्यः इति निजगाद । तदा वरुणः, सर्वाश्रया पृथिवी (उमा) मत्तः उत्कृष्टः इति अवोचत् ।

शिव-शेष-गुरुडाः उत्तमाः । इत्यूचे तेभ्योऽपि ब्रह्मा, ततोऽपि वेदाभिमानिनी विष्णुपतनी उत्तमा चकास्ति ।

'त्वं धन्यः त्वमाश्यर्च।' इति नारदोक्ता रमा, अहं वेदाभिमानिनीा, वेदादपि तत्फलभूतः यज्ञः, श्र्ेष्ठः, अतो तदभिमानिनी यज्ञा उत्तमा इत्याबभाषे ।

यज्ञास्वरूपं -

विष्णुवाविष्टा यज्ञनाम्नी तदङ्कः

सोऽपि एवं स्थिता -........

सोचे केशवो इत्युत्तमोक्तं ।

न तत् समश्याभ्यधिकः कुतः स्यात् ।
ऋषे सत्यं नान्यिथेऽपि स्म भूयः ।। (म.ता.नि.२०.७१)

एवं रमया उक्तः नारदः द्वारकायां कृष्णमेत्य त्वं धन्यः त्वमाश्चर्यः इति कृष्णम् अस्तौत् । तधा कृष्णः

न मादृशः कश्चिदस्त्युत्तमो वा ।
इत्येवावादीद् दक्षिणाभिः सहेति
सर्वोत्तमत्वं दक्षिणानां स्मरन् सः ।। (२०.७५)

दक्षिणास्वरूपं भगवतः वामाधरूपा, नाम यस्याः दक्षिणभागे इनः स्वामी परमात्मा स्थितः सा दक्षिणा । सा दक्षिणाभिमानिनी च हरिं पूजारूपयज्ञादिषु ऋत्विजां दीयमानगोसुवर्णप्रभृतीनां अभिमानिनी सती तत्तत्क्रियासु दक्षतां सम्पादयति अस्याः अन्यात्त....मत्वं उक्तं कृष्णेनाप्रतिमेव भूता अन्योतमत्वं दक्षिणानां च शश्वत् । सेयं भैष्मी दक्षिणा केशवोऽयं तस्याः श्रेष्ठः पश्यत राजसद्याः (१.२०.७७) तत्सहितात् जगतः अपि अदिकः अहं सत्यभिप्रायेण कृष्णः दक्षिणाभिः साकम् इति राजमण्डले न्यगदत् ।

रमा-यज्ञा-दक्षिणादयः अभिन्नाः सर्वत्र समा एव विलसन्ति । एवं स्थिते कथं दक्षिणारूपस्य उत्तमत्वं भवितुमर्हतिं । सत्याक्षेपस्य पुज्याः वादिसजनीमच्चरणाः -

यथा एकस्यैव राजकुमारस्य मेष-तुरग-गजाख्येषु क्रमेण अधिकस्यानेषु स्थितौ तस्यैव स्थानकृतनीचोच्च भावोपादिका नीचोच्चता द्रष्टॄणां दृशि दृश्यते, अत एव गजराजस्थितं महाराजम् इति परितो नमन्ति, तथा सहापि एको भावः ।

वेदाभिमानिनी साक्षात् सा विष्णोर्दूरवत् स्थिता ।
यज्ञाख्या सैव विष्णोस्तु यातूरुस्थलमाश्रिता
हरिणा रतियोगस्था दक्षिणाऽख्याऽपि सैव तु ।
उत्तरोत्तरतः साऽपि विशिष्टा दक्षिणा सुखे । (भा.ता.नि. ११.१६.१२)

इति वचनात् दक्षिणा अधिकाधिकसुकरूपा कर्म कारयित्वा भक्तानां सुखवहा

अपि च इयं दक्षिणा - बहुरूपा अत एव दक्षिणाभिः साकम् इति बहुवचनप्रयोगः । विष्णुपत्नी श्रीरिव, विष्ण्वङ्कस्थिता यज्ञा इति स्तूयते । इयं यज्ञा, यज्ञाख्यविष्णुपत्नी दक्षिण इति प्रथिता, आकूत्यां रुपिप्रजापतेः आविर्भूता ।

अस्माभिः सर्वाण्यपि कार्याणि विष्णुपूजारूपत्वेन कर्तव्यानि । यावज्जीवं निष्कामविष्णुपूजनं जीवनयज्ञः भवति । ईदृशयज्ञः सदक्षिणाकः एवं सुपूर्णः फलदायको भवति ।

शृङ्गारशास्त्रे चुम्बनादिनिरूपणम्

– डा. श्रीकान्तबायरि
सहायकसंशोधकः,
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलूरु

धर्मार्थकाममोक्षमिति चतुर्विधं पुरुषार्थं लोकाः भजन्ते । तत्र धर्मस्य प्रथमं स्थानं वर्तते । यतो हि जीवने तस्य महत्वं वर्तते । धर्म एव अर्थ-कामौ शुद्धं करोति । कामोऽपि धार्मिकरूपेण आचरिते सति तदपि परलोकाय भवति । यतः मुनयोऽपि धार्मिकरूपिणः कामस्य मनुष्याणां हिताय नैकेषु शास्त्रेषु निरूपणं कृतवन्तः । तेषु एकः ग्रन्थः अनङ्गरङ्गः इति कल्याणमल्लाख्य कविना कृतः ग्रन्थः । तस्मिन् वात्स्यायन कामसूत्रानुसारेण कामित विषयाणां सम्यक् निरूपितमस्ति । तस्मात् गृहीतः एकः विषयः चुम्बनादि निरूपणम् ।

तत्र केशग्रहणमुक्तमनङ्गरङ्गे—

'स्निग्धा घनाः कुंचितनीलवर्णाः
केशाः प्रशस्तास्तरुणीजनानाम् ।
रागप्रवृद्ध्यै विधिनैव मन्दं
ग्राह्या नरैश्चुम्बनदानकाले ।।' इति । (९.३७)

केशग्रहणविधिश्च चतुर्विधः, समहस्तकरताङ्गवज्रकभुजङ्गवल्लिकाकामावतंसभेदात् । तत्र नायिकचुम्बनार्थं कराभ्यां नायककृतं चिकुरग्रहणं समहस्तकम् । तदेव एकहस्तेन कृतं रताङ्गवज्रक-मित्युच्यते । तथा चानङ्गरङ्गे-

'चिकुरान्परिकृष्य चुम्बते करयुग्मेन पतिः प्रियां यदि ।
समहस्तकमित्यथैकतो यदि हस्तेन रताङ्गवज्रकम् ।।' इति । (९.३८)

रतिसमये संचेष्ट्य केशग्रहणं भुजङ्गवल्लिकेत्युच्यते । तदप्यनङ्गरङ्गे—

'परिवेष्ट्य करेण कुन्तलान्मदनार्तो यदि धारयेत्प्रियाम् ।
रतिकेलिकलापकोविदाः कथयन्तीह भुजङ्गवल्लिकाम् ।।' इति । (९.३९)

रतिप्रारम्भे परस्परचुम्बनाय परस्परालकग्रहणं कामावतंस इत्युच्यते । तथा चानङ्गरङ्गे—

'कर्णप्रदेशस्थकचान्निगृह्य परस्परं चुम्बति यत्र नारी ।
पतिश्च रागात्सुरतावतारे कामावतंसस्स कचग्रहः स्यात् ।।' (९.४०)इति ।।

रत्यर्थतया परिरम्भानन्तरकर्तव्यचुम्बनप्रदेशानाह अनङ्गरङ्गे—

'अधराक्षिकपोलमस्तकं वदनान्तःस्तनयुग्मकन्धरम् ।
विहितानि पदानि पण्डितैः परिरम्भादनु चुम्बनस्य हि ।।' इति ।। (९.११)

तच्च चुम्बनं नवविधम्— निमितम्, स्फुरितम्, घण्टिकम्, तिर्यक्, उत्तरोष्ठम्, पीडितम्, अनुवक्त्रम्, संपुटम्, प्रतिबोधम्, समोष्ठं चेति । तत्र कोपाचुम्बनमनङ्गीकुर्वत्याः कान्तया बलात्कृतं चुम्बनं निमितमित्युच्यते ।

तथा चानङ्गरङ्गे—

'नारीमुखान्ते वदनं स्वकीयं
समानयेद्यत्र बलेन कान्तः ।
सा नैव चुम्बेदतिकोपयुक्ता
स्याच्चुम्बनं तन्निमिताभिधानम् ।।' (९.१३) इति ।

कान्तपरिचुम्बिताधरा नायिका कान्तस्य मुखे स्वमुखं निवेशयति, स्वयं न चुम्बति, तत्स्फुरितमित्युच्यते ।

तदपि तत्रैव—

'दयितस्य निवेश्य वक्त्रके निजवक्त्रं परिचुम्बिताधरम् ।
न पिबेदबला तदाननं स्फुरिताख्यं परिचुम्बनं तदा ।।' इति । (९.१४)

यत्र कान्ता स्वकरपल्लवेन दयितलोचनयुगमालमाच्छाद्य स्वजिह्वां कान्तानने प्रवेश्य चुम्बति, तत् घण्टिकमित्युच्यते ।

तदपि तत्रैव—

'करेण कान्तस्य निमील्य नेत्रे
जिह्वां मुखान्तर्विनिधाय यत्र ।
चुम्बेद्विलोला तरलायताक्षी-
तद् घण्टिकाख्यं कवयो वदन्ति ।।' हति । (९.१५)

पश्चादवस्थितो नायकः कान्ताचुबुकं करेण परिगृह्य साचीकृतवदनो यत्र चुम्बति, तत्तिर्यगित्युच्यते।

तदपि तत्रैव—

'करेण कान्ताचुबुकं गृहीत्वा दशेत्पतिः पश्चिमभागवर्ती।
प्रियाधरं यत्र सु तिर्यगाख्यं प्रोक्तं कवीन्द्रैः खलु चुम्बनं तत्॥' (९.१६)

इति। यत्र कान्ता तदनार्त्त्या कान्तस्याधरं चुम्बति, तदानी क्रान्तकृततदीयोत्तरोष्ठचुम्बनं उत्तरोष्ठमित्युच्यते।

तदपि तत्रैव—

'दन्तैर्गृहीत्वा मदनार्तिलोलाधरं विचुम्ब्याशु दशेत्स्वभर्तुः।
कान्तस्तदीयं कथितं मुनीन्द्रैरित्युत्तरोष्ठं परिचुम्बनं हि॥' इति। (९.१७)

कान्ता यत्र कान्तस्याधरं संपुटितकराङ्गुलीभिर्गृहीत्वा चुम्बति, तत्पीडितमित्युच्यते।

तदपि तत्रैव—

'आदाय दन्तच्छदमाशु पत्युः कराङ्गुलीसंपुटकेन नारी।
जिह्वाग्रदेशेन धयेद्दशेच्च घटेच्चुम्बनं पीडितसंज्ञितं स्यात्॥' इति। (९.१८)

पुटिताधरेण कान्तेन चुम्बिताधरा कान्ता स्वाधरसंपुटेन तमपि यत्र चुम्बती, तदनुवक्त्रम्, संपुटम्, केलिजिह्वाननजं चोच्यते।

तच्च तत्रैव—

'प्रियाधरं स्वाधरसंपुटेन पिबेत्पतिः सापि तथैव भर्तुः।
तत्संपुटाख्यं त्वनुवक्त्रसंज्ञं स्यात्केलिजिह्वाननजं तदेव॥' इति। (९.१९)

चिरं सम्प्राप्तनिद्रां कान्तां प्रतिबोधयितुं 'गतः कान्तो यत्र चिरं चुम्बति तत्प्रतिबोधमित्युच्यते। तच्च तत्रैव—

'सम्प्राप्तनिद्रां रहसि स्वकान्तां
चिरं गतश्चुम्बति यत्र भर्ता।

प्रोक्तं कवीन्द्रैः प्रतिबोधसंज्ञं
तच्चुम्बनं सर्वरसातिरेकम् ।।' इति। (९.२०)

कान्तस्य ओष्ठयोर्जिह्वायां च स्वकीयोष्ठौ जिह्वां च निवेश्य यत्र चुम्बति तत्समोष्ठमित्युच्यते।

तच्च तत्रैव—

'अधरोष्ठयुगेन कामिनी पतिवक्त्रोष्ठयुगं स्वजिह्वया।
परिपीड्य विचुम्ब्य नृत्यती कथितं तद्धि समोष्ठसंज्ञितम् ।।' इति।। (९.२१)

कामिनीनामतिसौख्यावहं नखक्षतं सुरतसमये कर्तव्य-मित्युक्तमनङ्गरङ्गे—

'नखं प्रयुक्तं प्रणयाद्रसज्ञैर्यदेतदेवास्ति मनोभवस्य।
सर्वस्वमन्यत्तु सुखस्य हेतुर्नातोऽस्ति किंचिद्वरकामिनीनाम ।।' इति।।

तच्च सप्तविधम्— क्षुरितम्, अर्धचन्द्रम्, मण्डलकम्, तरुणम्, मयूरपादम्, शशपादम्, उत्पलपत्रं चेति। तत्र गण्डकुचान्तरेषु संपूर्णनखविलेखनं क्षुरितमित्युच्यते।

तथा चानङ्गरङ्गे—

'अव्यक्तरेखं कृतरोमहर्षं समर्पितं गण्डकुचान्तरेषु।
यत्कर्म संपूर्णनखप्रभूतं विज्ञास्तदेव क्षुरितं वदन्ति ।।' इति। (९.२४)

ग्रीवाकुचे वक्रनखक्षतम् अर्धचन्द्रम्। पुनस्तदभिमुखप्रयुक्तं मण्डलकमित्युच्यते।

तथा च तत्रैव—

'ग्रीवाकुचे वक्रनखप्रहारो दत्तोऽर्धचन्द्राख्य उदीरितोऽसौ।
यद्येतदेवाभिमुखं प्रयुञ्ज्यात्तदा बुधा मण्डलकं वदन्ति ।।' इति। (९.२५)

मूर्धोरुगुह्यकुचदेशेषु द्वित्र्यगुलादधिकपरिमाणं रेखाद्वयं तरुणमित्युच्यते।

तदपि तत्रैव—

'द्वित्र्यङ्गुलादधिक एव नखप्रहारो
मूर्धोरुगुह्यकुचदेशसमर्पितो यः।
रेखाद्वयं मदनकेलिकलाविधिज्ञा
प्राहुस्तदेव तरुणं हि नखत्रपाहम् ।।' इति। (९.२६)

चूचुकाग्रे अङ्गुष्ठमाधाय अधःप्रदेशे सर्वनखैः कृतं क्षतं मयूरपादम्। सर्वनखैः कुचाग्रे क्रियमाणं शशमित्युच्यते।

तथा चानङ्गरङ्गे—

'रेखा कृता सर्वनखैरधस्तादङ्गुष्ठमाधाय तु चूचुके या।
मयूरपादं किल तां वदन्ति शाशं तु तां सर्वनखैः कुचाग्रे ।।' (९.२८) इति।

कुचगुह्यपृष्ठेषूत्पलपत्राकृतितया क्रियमाणं रेखात्रयं उत्पलपत्रमित्युच्यते।

तच्च तत्रैव—

'रेखात्रयं पृष्ठकुचेऽथ गुह्ये कृतं भवेदुत्पलपत्रवद्यत्।
अन्वर्थसंज्ञं प्रवदन्ति तद्धि भर्तु (स्मर्तुं) प्रवासावसरे दिशन्ति ।।' इति ।।

नखक्षतस्य देशकालावुक्तावनङ्गरङ्गे—

'ग्रीवाकरोरुजघनस्तनपृष्ठकक्षाहृत्पार्श्व-
गण्डविषये नखराः खराः स्युः।
माने नवीनसुरते विरहे प्रवासे
द्रव्यक्षये च विरतौ च सदा प्रयोज्याः ।।' इति। (९.२२)

नखलक्षणमपि तत्रैव—

'नीरंस्यता१(१. **निरेखता**) निर्मलतोज्वलत्वं वर्धिष्णुता च स्फुरितत्वमेव१(१. **वर्धिष्टगतार्थस्फुटितत्वमेव**)।
अमार्दवं चेति गुणा नखानां बुधैः षडुक्ताः सुरतप्रसङ्गे ।।' इति ।।

परस्परानुरागाय दन्तक्षतस्य स्थलविशेषे कर्तव्यतां दर्शयति स एव—

'चुम्बप्रदेशेषु रदा विधेयाः पृष्ठाननान्तर्जघनानि हित्वा।' इति।

क्षते प्रशस्तान् दन्तांश्चाह स एव—

'दन्ताः प्रशस्ता अतिखर्वरूक्षाः करालबाह्या मलिनाश्च निन्द्याः।' इति ।। (९.३१)

तच्च दन्तक्षतं सप्तविधम्— गूढकम्, उत्सूनकम्, प्रवालमणिः, (बिन्दुः) तिलबिन्दुः,

उन्मण्डनम्, क्रोडचक्रं चेति। तत्र व्रणं विनैव लौहित्यमात्रापादकं दन्तक्षतं गूढकम्। गण्डाधरयोर्व्यक्तरेखं दन्तपीडनमुत्सूनकमित्युच्यते। (तथा)चानङ्गरङ्गे—

'अधरस्थितरागमात्रकं रदं (लेख्यं) रेखं किल गूढकं विदुः।
(३.दशन)१रदनच्छदगण्डपीडनादिदमुत्सूनकमुच्यते बुधैः ।।' इति। (९.३२)

क्षतपीडनादिकं विनैव दन्तोष्ठसंयोगः प्रवाळमणिरित्युच्यते।

तथा चानङ्गरङ्गे-

'दन्तोष्ठयोर्योगविशेषसाध्यः प्रवाळपूर्वो मणिरबिमुक्तः।
अभ्यासयोगेन च दंपतिभ्यां संसाध्यते नान्यविनोदतस्तु ।।' इति। (९.३३)

ललाटाधरयोः कामिनीदन्तद्वयकृतं क्षतं बिन्दुः। सर्वदन्तैः कृतं तिलिबिन्दुरित्युच्यते।

तथा चानङ्गरङ्गे—

'अधरे तिलके१(१.तिलशश्च) च कामिनीरदयुग्मेन विडम्बने (विखण्डने) कृते।
रति (इति) बिन्दुरुदीरितोऽखिलैर्दशनैः स्यात्तिलबिन्दुनामकः।।' (९.३४)

इति। कपोलवक्षोगलफालदेशेषु दशनाग्रलेख्यमुन्मण्डनमित्युच्यते। तथा असनङ्गरङ्गे—

'कपोलवक्षोगलफालदेशे गण्डस्थले स्याद्दशनाग्रलेख्यम्।
तन्मण्डनं१**(१.तन्मण्डाकारमङ्गनानां)** स्याद्धि तदङ्गनानामङ्गेषु शोभां लभते नितान्तम्।।' (९.३५)इति।

भर्त्रा स्वप्रस्थानसमये स्वस्मृत्यर्थतया कान्ताशरीरे कृतमखर्व-सान्द्रदशनक्षतं क्रोडचक्रमित्युच्यते।

तदुक्तमनङ्गरङ्गे—

'अखर्वसान्द्रा दशनावली या कान्ताशरीरे क्रियते स्वभर्त्रा।
प्रस्थानकाले स्मृतिहेतु पश्चात्तत्क्रोडचक्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।।' इति। (९.३६)

* * *